

III.

**KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

A magyar csízió kialakulásának története

BORSA GEDEON

A „CSÍZIÓ” SZÓ LEXIKON- ÉS SZÓTÁRIRODALMUNKBAN

Mielőtt a címben megadott téma érdemi tárgyalására lehetne térni, szükségesnek látszik pontosabban meghatározni, hogy mit is kell csízión érteni. Ez azért ajánlatos, mert egyrészt a magyar nyelvben e szónak több értelme van, másrészt ezek között az elmúlt századok során eltolódás is mutatkozott. Így a fogalmak széles körben keveredtek, és idővel áttekinthetetlen kép alakult ki.

Az ismeretek rendszerező leírása során lexikonirodalmunk szokatlanul későn kezdte említeni, ill. magyarázni ezt a szót. Ennek feltételezhető oka az, hogy nem tekintették méltónak a tudományos érdeklődésre, ill. tárgyalásra. A *Magyar Lexikon* 1882–3-ban a „kalendárium”¹ és a „naptár”² címszavak alatt írt róla, majd a *Pallas nagy lexikonában* 1896-ban már utalás található a „csízió”-ról a „naptár”-ra.³ A *Révai nagy lexikona* volt az első, amely 1912-ben már önálló címszó alatt tárgyalta a „csízió”-t,⁴ de ismertetésének egy része a „naptár” alatt⁵ található. A *Tolnai világlexikona* már teljes egészében a „csízió” szó alatt foglalja össze mondanivalóját,⁶ akár csak a két világháború közötti nagylexikonok: a *Tolnai új világlexikona*,⁷ a *Gutenberg Nagy Lexikon*⁸ és az *Új Idők lexikona*,⁹ majd legújabbban az *Új Magyar Lexikon*.¹⁰ Az általános, ún. nagylexikonokon kívül az irodalmi szaklexikonok is foglalkoztak a „csízió” szó magyarázásával, de sajnos ezek is szinte kivétel nélkül összekeverték a fogalmakat.^{10a} E népszerű és széles olvasóközönség használatára készült kiadványoktól ez talán nem is vehető rossznéven, de mindenestre jól tükröződik itt is a szó értelmezése körüli bizonytalanság.

A tudományos igényű szakirodalom területén a történészeket, néprajzosokat,

1. Bp. 1882. X. k. 46. l.
2. Bp. 1883. XII. k. 507. l.
3. Bp. 1896. XII. k. 1003–1004. l.
4. Bp. 1912. V. k. 120. l.
5. Bp. 1916. XIV. k. 273. l.
6. Bp. 1916. VII. k. 13. l.
7. Bp. 1926. III. k. 235. l.
8. Bp. 1931. VIII. k. 283. l.
9. Bp. (1937). V–VI. k. 1524. l.
10. Bp. (1959). I. k. 516. l.
- 10a *Magyar irodalmi lexikon*. Szerk. VÁNYI Ferenc. Bp. (1926), 184. l. — *Irodalmi lexikon*. Szerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1927, 217. l. — *Világirodalmi lexikon*. Szerk. DÉZSI Lajos. I. Bp. (1930), 450. l.

irodalomtörténeszeket és nyelvészeket egyaránt foglalkoztatta e szó és a mögötte meghúzódó különböző értelem. Ennek megfelelően az utolsó száz évben számosan írtak is róla, de többségükben — ha magasabb szinten is — a részletekben ugyancsak összekeverve a fogalmakat. Szerencsére az időrendben szinte a legutolsó és talán a legilletékesebb kiadvány, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*¹¹ már jól elkülönítette a „csízio” szó több értelmét és azok használatának kezdő időpontját is megadta. Ezzel lényegesen hozzájárult a korábbi, összezavarodott állapot tisztázásához,^{11a} és jó kiinduló alapot nyújt a további tárgyaláshoz. Az említett kiadvány szerint a „csízio” szó négy értelme a következő: 1. versbe szedett ünnepnaptár (1538 előtt), 2. népszerű-tudományos leírás (1600 körül), 3. álmokönyv-jóskönyv (1799/1844), 4. diákurfang (1898).

A „CISIO JANUS”

A LATIN „CISIO JANUS”

A „csízio” szónak időrendben első értelme tehát a „versbe szedett ünnepnaptár”. Latin nyelvű eredetije 1200 táján külföldön keletkezett, és az ún. öröknaptárak egy fajtáját alkotja. A középkori öröknaptár az egyház állandó ünnepeit és a szentek neveit tüntette fel azok változatlan naptári helyén. A hónappal, majd azon belül ennek napjával történő és ma általánosan használatos időmeghatározás a századok során csak lassan vált egyre általánosabbá. Korábban ezeknek az öröknaptárban szereplő ünnepeknek és szenteknek nevei adtak csaknem kizárólagos eligazítást az egy-egy éven belüli időrendről nem csupán az egyházi személyek, de mindenki számára. Ezért volt ismeretük igen fontos, méghozzá az éven belül elfoglalt pontos helyükkel együtt. Erre a célra szolgált a csízio, amely ezeket az ismereteket jól memorizálható, verses formában összegezte. Ebben minden hónapra jut egy-egy kétsoros vers, amelyek mindegyike annyi szótagból áll, ahány nappól az adott hónap. A szótag sorszáma a hónap megfelelő napját jelenti. A szótag maga — többnyire rövidítve — az arra a napra eső állandó ünnepnek, ill. az ünnep szentjének nevét mondja meg. A memorizálásra fontosnak tartott ilyen ünnepek száma havonként erősen változó, a márciusi négy és az augusztusi 23 között. Az összesen mintegy másfélszáz ünnep jellemző szótagja közötti ürt, vagyis az év többi, kb. kétszáz napjára eső szótag helyét önkényesen kieszelt és nem mindig értelmes szöveg tölti ki. A vers tehát a 12 hónapnak megfelelően tizenkétszer két sorból áll, és azokban az év napjainak számával azonosan 365 szótag olvasható.

E középkori latin vers első két szava: „Cisio Janus”. Ez az öt szótag a január elseje és ötödike közötti napokra vonatkozik, amelyek közül az első a mai újévet jelölte. Ennek latin neve: Circumcisio Christi. A fenti két szó közül tehát az első ebből származik. A második szó a hónap latin nevének, Januarius-nak rövidítése.

A latin „Cisio Janus” középkori történetével és korai más nyelvű változatai-

11. Bp. 1967. I. 544. l.

11a VOIGT Vilmos már világosan megkülönböztette a versbe szedett öröknaptárat az ezzel együtt jóslatokat is tartalmazó népkönyvtől (*Világirodalmi lexikon*. II. Bp. 1972. 462. l.).

val már HEINRICH Gusztáv foglalkozott.¹² Az ő írása óta eltelt évszázad sok vonatkozásban kiegészítette az általa közölteket, így a téma — az újkornak is figyelmet szentelve — különös tekintettel az elterjedés idejére és helyére az alábbiakban foglalható össze. A latin „Cisio Janus” keletkezése, amint erről már szó volt, 1200 tájára tehető. Miután az egyes szentek tisztelete abban az időben egyházmegyénként elég jelentős eltérést mutatott, ezért a „Cisio Janus” latin szövege sem volt Európa-szerte egységes. Így Zsigmond (május 2.) és Szaniszló (május 7.) nevének kiemelése jellemző a boroszlói, prágai és krakkói érsekség területén a május elejei versben „Phil Sig” (1–2.), ill. „Sta-nis” (8–9.) formájában.¹³ Ezt a szövegváltozatot használták hazánkban is.^{13a} Ugyanakkor más helyen (pl. szeptember 11–13. helyén) az említett egyházmegyék gyakorlatától („Pro Jacin”) a magyarországi szöveg eltér („Protique”).

Érdekes, hogy a latin „Cisio Janus” egy-egy napra eső szótagját írásokban (krónikák, oklevelek stb.) datálás céljára is használták: pl. 1444 in syllaba AG (Ag = Agnes = január 21.) = 1444. január 21.¹⁴ Az ily módon történő időpont-meghatározás első előfordulása 1390-ből ismeretes Sziláziából.¹⁵ Használata tudott még Szászországból, Lengyelországból és Csehországból is.¹⁶ E szokatlan datálás elterjedését azonban akadályozta, hogy a latin „Cisio Janus”-ban egy-egy szótag nem ritkán az év több napjára is vonatkozik, ami az egyértelmű napmeghatározást lehetetlenné tette. Mindenesetre a kísérlet és a korlátozott használat önmaga is bizonyíték a latin „Cisio Janus” közismertségére és elterjedt voltára.

A „Cisio Janus”-t latinból már a középkorban több nyelvre is átültették. HEINRICH kilenc német kézirat mellett két alnémetet és egy-egy németalföldit, franciát és csehet említett.¹⁷ Ebből németországi központiséget lehetne feltételezni, amelynek kiterjedése Észak-Franciaországtól Csehországig terjedt. Valójában mind a latin, mind az anyanyelvű „Cisio Janus”-nak az elterjedtsége északra és keletre jóval nagyobb volt. Így Lengyelországban már a 13. századtól használták, és a 14. század végéről már lengyel nyelvű változata is ismeretes.¹⁸ Ugyancsak a 14. századtól kimutatható ez a verses ünnepnaptár Svédországban, ahol azt még 1662-ben is ismerték.¹⁹ Általában azokon a területeken, ahol a „Cisio Janus”-t leginkább kedvelték (Kelet-Németország, Szilézia, Csehország és Lengyelország) ugyancsak a 17. század derekáig volt általánosan használatban, de a peremen fekvő Norvégiában még a 18. században is.²⁰

12. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1879. 537–554. l.

13. GINZEL, Friedrich Karl: *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*. III. Leipzig, 1914. 122–123. l.

13a Így található a „Cisio Janus” szövege „Catalogus dierum et mensium anni” címmel az egyik 1554. évi brassói nyomtatványban (RMNY 106, C1b).

14. *Der grosse Brockhaus*. IV. Leipzig, 1929. 136. l.

15. Vö. 13. jegyzet.

16. *Lexikon für Theologie und Kirche*. II. Freiburg im Br., 1931. 970. l.

17. Vö. 12. jegyzet.

18. A lengyel szakirodalmat dr. Jan PIROZIŃSKI (Kraków, Biblioteka Jagiellońska) volt szíves kiértékelni.

19. *Svensk uppslagsbok*. VI. Malmö, (1947). 213. has.

20. *Aschehvuvs Konversasjons Leksikon*. IV. Oslo, 1955. 316. has.

A „CSÍZIO” SZÓ KIALAKULÁSA

A „Cisio Janus” és „cisiojanos” megjelölést hazánkban a 17. század közepéig párhuzamosan használták a rövidebb „cisio” szóval. Ez utóbbi alakban ínygyar szövegben először feltehetően SZÉKELY István *Kalendárium magyar nyelven* címmel nyomtatott kis kötetében fordult elő. E mű első alkalommal valószínűleg 1537–8 tájt jelenthetett meg Krakkóban,²¹ de példány csak egy későbbi, 1541–1549 közötti, ugyancsak krakkói kiadásból maradt fenn.²² Ennek az évszám nélküli kiadványnak nyomtatási idejét korábban SZABÓ Károly²³ 1538 elé helyezte. Az ő nyomán tartotta azután a nyelvészeti szakirodalom is²⁴ a „cisio” szó első bizonyított megjelenését 1538 előttinek. Ugyanezek szerint az első adat a mai helyesírásnak is megfelelő „csízio” alakra 1628-ból származik. E kérdésben is SZABÓ Károlyra támaszkodtak a nyelvészek. SZABÓnak különben rendkívül megbízható bibliográfiájába azonban ezen a ponton sajnos hiba csúszott. Az 1628. évre szóló és Pápán nyomtatott magyar naptár címének közlése során ugyanis ezt írta: „... Calendarium az magyar és deák Csízioval együtt...”²⁵ Ezzel szemben az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött eredeti példányon nem a „Csízioval”, hanem a „Cisioval” szó áll, akárcsak a következő évre szóló pápai naptár²⁶ címében. A „csízio” alak a korábbi, téves feltételezéssel szemben azonban csak jóval később, a 19. században bukkant fel, amikor is — a negyvenes években — a korábbi helyére lépett.

Érdekesek e „cisio”-ból „csízio”-vá válás magyarázatai is. A laikus etimológus szerint „az olaszok a cisiót csíziónak ejtvén ki, innen lett” ez az alak.²⁷ A nyelvészek szerint e feltételezett fejlődés a következő volt. A „cisio” régi magyarországi latin ejtése „cizsió” lehetett, amire a rosa-rózsa a bizonyító példa. Ezt a „cizsió” alakot azonban egyetlen forrásból sem lehet kimutatni.²⁸ A „cizsió” változat azután — talán az ugyancsak kimutathatatlan „csizsió” alak közbejöttével²⁹ — vált „csízio”-vá.³⁰ Akárhogy is áll a dolog a különböző nyelvészeti szabályok érvényesülésével, a tény az, hogy a 19. század első felében a latinos „cisio” alakot — minden közbenső alak nélkül — egyszerre váltotta fel a nyilván az akkori kiejtésnek megfelelő „csízio”.

21. RMNy 19.

22. RMNy 63.

23. RMK I 354.

24. GOMBOCZ Zoltán—MELICH János: *Magyar etymológiai szótár*. I. Bp. (1918). 1112 has. — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Bp. 1967. 544. l.

25. RMK I 572.

26. RMK I 585.

27. *Tolnai új világlexikona*. III. Bp. 1926. 235. l.

28. *Magyar Nyelv*. 1918. 149. l. MELICH János.

29. *Magyar Nyelv*. 1949. 282. l. KÁLMÁN Béla.

30. Vö. 24. jegyzet.

A latin „Cisio Janus”-t még a középkorban átültették magyarra is. Ennek kéziratosa maradt fenn:³¹ az egyik a különben latin nyelvű *Thuróczi-kódexben*³² a 15. század második feléből, a másik a *Peer-kódexben*³³ a mohácsi vész idejéből. A középkori magyar csízió eleje mai helyesírásban így szól: „Kiskarácsonytól Keresztvíz, lett Pál remete mint nagy dísz.” Jól érezhető ebben a verses lüktetés: páros rímű nyolcas.³⁴

A magyar „Cisio Janus” nyomtatva a fentebb már említett SZÉKELY István-féle *Kalendárium magyar nyelven* című műnek abban a kiadásában maradt fenn, amelyet Krakkóban 1541—1549 között készítettek.³⁵ A kis kiadvány tulajdonképpen a középkorban jól ismert és elterjedt öröknaptárak típusába tartozik, és mint ilyen ugyancsak nem minden előzmény nélküli a magyar nyelvű kódexirodalomban.³⁶ A kiadvány túlnyomó része a kalendárium. Itt az év minden napja mellett megtalálható a magyar „Cisio Janus” egy-egy szótagja (1. ábra). A kalendáriumot szorosán követi ugyanez a szöveg, most már folyamatos közlésben. E SZÉKELY-féle „Cisio Janus” már szinte prózainak látszik, itt-ott azonban felfedezhetők benne ritmikus formák.³⁷ Az összeolvasott szótagok a következő első szavakat adják: „Kiskarácsonytól keresztül jól Pál remete nagy disznós”. Már ennek alapján világos, hogy a SZÉKELY-féle szöveg erősen támaszkodott ismert középkori előjére, de az átalakítás is félreismerhetetlen.³⁸

A *Peer-kódex* és a SZÉKELY-féle magyar „Cisio Janus” összevetéséből az derül ki, hogy a 365 szótagból mindössze 167 egyezik. Ráadásul ezek többsége az ünnep, ill. a szent neve, tehát ez az azonosság szinte szükségszerű. Hónaponként igen eltérő a SZÉKELY-féle szöveg átalakításnak mértéke: míg áprilisban csupán hét (ebből hat szent neve), ill. novemberben nyolc szótag (mindegyik szent neve!) azonos, addig januárban húsz, a decemberi pedig 31 szótagjával, vagyis teljes egészében megegyezik középkori elődjével. Ma már nem állapítható meg, hogy a jelentős szövegváltoztatás vajon SZÉKELY István munkája-e, bár a szakirodalom ebben eddig nem kételkedett. A decemberi teljes szövegazonosság azonban felveti annak lehetőségét, hogy a 16. század első felében többféle magyar „Cisio Janus”-t is ismertek, és SZÉKELY ezek egyikét vette át, vagy több különbözőből állította össze a sajátját. A május végi Orbán utáni „pápa” szó elhagyása azonban talán már a reformáció hatása alatti tudatos változtatás volt.

Míg a latin „Cisio Janus” 146 ünnepre vonatkozó utalást tartalmaz,³⁹ addig

31. *Magyar Nyelv.* 1918. 133—139. l. MELEGDI János.

32. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára K.32 (egykor Lat. Cod. 4° 12) jelzetű kötete 67a—67b lapjain. (Vö. CSAPODI Csaba: *A „magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K31—K114)*. Bp. 1973. 8. l. — Szövegkiadásai uo. 9. l.

33. Országos Széchényi Könyvtár Magyar Nyelvmélték 13. jelzetű kötete 1b—4a lapjain. — Szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára*. I. Bp. 1877. 223—224. l.

34. HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. 163. l.

35. Vö. 22. jegyzet.

36. Vö. 31. jegyzet.

37. HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 47. l.

38. Vö. 37. jegyzet. — SZÉKELY István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559. *Bibliotheca Hungarica Antiqua* III. Bp. 1960. Kísérő tanulmányát írta GERÉZDI Rabán, 14. l.

39. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1879. 546. l. HEINRICH Gusztáv.

CISIOIANOS.

Bodog ason' hawa.

Kis karacson tol keresztul' ijo pal Refin
te, nag' dignos antallal, fabyan vinhoz
pal fordula, est monda. Bóyt eld ho.
Bre mar Balas ag dorotyana, kolost a
ta Balintnak, noh men ha nom men P
ter Matthiast kefa. Bóyt mas ho.
Bóyt mas hoba en ezudalom hog' miuel
Gergel fert meuel, kiuel feczkes Benedec
zuz' Mariaual almat olt.

Zent Gerg' hawa.

Viragos Ambrus meg regegult ag di
nyetol, Tiburc'ot kul de ag al földre al
gerg' Markhoz zolt buzaert.

Pinkeft hawa.

Philep kerdí Got Ianost, Staniso kogos
rut aad Sophinak, zoldiret foz' llona, ort
bannak ferelmere.

Zent Iuan hawa.

Nem mondottak volt meg ennekem, hog'
Barla Antal Vidi, meg vagra sorlofaua,
Iuant, so lagt, so pet palt.

Zent Jakab hawa.

Zuz' Maria nyre philist ag papnak, nag'
Margit Apasztaloknak, Illyes Magdala
nak

nak lakannak arulisa.

Kis ason' hawa.

Peter zolgal houal Affranak, Lórinç
clarat, nag' Mariat, mag'ar Istuant ver
e, Berta iyik ag' ianosnal.

Zent Mihaf hawa.

Eged faual diot ver, kis ason' zule zent
keresztet, lamp aas vermet Mathenak.
Glerd vonga cogmat Mibalt.

Mind zent hawa.

Fa talpu ferencz, questara, Dijeness vist,
tömlödt Galnal, Luckac' veed orfolijs
at, vites Demet Simmonetol.

Zent Andras hawa.

Mind zent külde Imrehet cšengetni, Mar
ton Bereckneck hog' to bort, Eisebet ces
kleuel, chatot hog'ja tuban.

Karacson hawa.

Nagon' sijn Barba Miklos, Maria mon
gjad luc'anak, hirdeffen to hirt tamaf
nak, nag' klar ist Ian ap Tamas Sil.

AZ VOSARNAPnak Bótiuetöl.

Ha teh kiuanod meg tudnia minden ege
tendöbe ag' vosarnapnak Bótiuet ag' ag'
litera dominikalist, hat imege mield.

B iij kezd.

a *Peer-kódex* magyar változata már csak 122-t,⁴⁰ a SZÉKELY-féle pedig csupán 92-t.⁴¹ Az igényesség e csökkenésének egyik feltételezhető oka SZÉKELY esetében talán már a szentek tiszteletének a reformáció következtében bekövetkezett háttérbeszorulása volt. Valószínűleg azonban ennél jelentősebb volt és már kezdettől fogva érvényesült az a körülmény, hogy sok szent nevének nem ritkán egyetlen szótaggá csonkult emlékeztetőjét viszonylag nehezebben lehetett az emlékezetbe bevésni, mint az áthidaló szavakkal feltöltött részt. Mert, hogy ezt a szöveget megtanulásra szánták, azt SZÉKELY előszava⁴² egyértelműen tudatja: „... ennek felette becsináltam a magyar cisiót, hogy könyv nélkül is az ünnepeket megvet-hetnénk [meghatározhatnák], kivel vélem hogy valamit használnék a magyarul olvasó gyermekeknek...” Az öröknaptár használatát ebben az időben a hazai iskolákban oktatták: korábban természetesen latinul. SZÉKELY műve éppen ennek magyar nyelvű tanítását, ill. tanulását kívánta támogatni.

A nagyszombati „Cisio Janus”

A magyar „Cisio Janus” iskolai tananyagba tartozását erősíti meg az időrendben következő nyomtatvány is. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi azt az igen érdekes töredéket,⁴³ amely 1899. szeptember 26-án DOBROVSKY Ágost antikvárius közvetítésével az előző évben (1898. április 26.) elhunyt KNAUZ Nándor könyvtárából került oda, aki azonban a *Némely XVI. századbéli részint magyar részint Magyarországra vonatkozó ismeretlen nyomtatvány* című akadémiai előadásán erről a töredékről nem tett említést.⁴⁴ A betűtípusok tanúsága szerint e kiadvány a nagyszombati nyomdában, annak működése első éveiben készült 1578 és 1583 között.⁴⁵ A ma négy teljes és három néhány soros csonkból álló levélen laponként váltakozva egy szakcsoportokba osztott latin—magyar szöszedet, ill. a magyar „Cisioianus” részei találhatók. Két levél alján ívjel is olvasható: C₂ és C₃. Megállapítható, hogy a két különböző szöveg részei a fennmaradt leveleken rossz sorrendben követik egymást,⁴⁶ vagyis a nyomdai „kilövés” hibás volt. Ezért kerülhetett — mint makulatura — merevítés céljából egy könyvtáblába, ahonnan e töredéket azután feltehetően KNAUZ kiáztatta.

A magyar „Cisio Janus” szövegét a töredék három egész és egy csonka lapja tartalmazza, sajnos meglehetősen hiányosan. Mindegyik lapot léniákból álló keret fogja körül, alul és felül pedig egy-egy további vízszintes léccel különül el a szövegtől az élőfej, ill. az ívjel és az órszó. Az élőfej valamennyi lapon: „Cisioianus”. Mindegyik hónap beosztása azonos: a hónap latin neve, a latin „Cisio Janus” szótagonként egymást követően szedett szövege, a hónap magyar neve, végül 6—7 soros magyar vers (2. ábra). Fennmaradt a C₃b lapon június és július első része, a C₂a lapon július második részétől a szeptemberi latin címsorig, egy ma

40. *Egyetemes Philológiai Közöny.* 1880. 144. l. HEINRICH Gusztáv.

41. *Egyetemes Philológiai Közöny.* 1880. 249. l. HEINRICH Gusztáv.

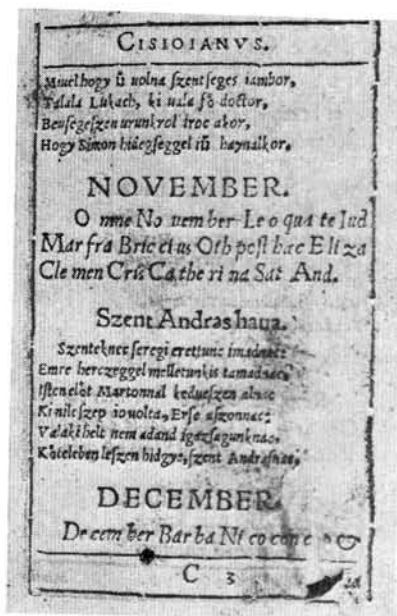
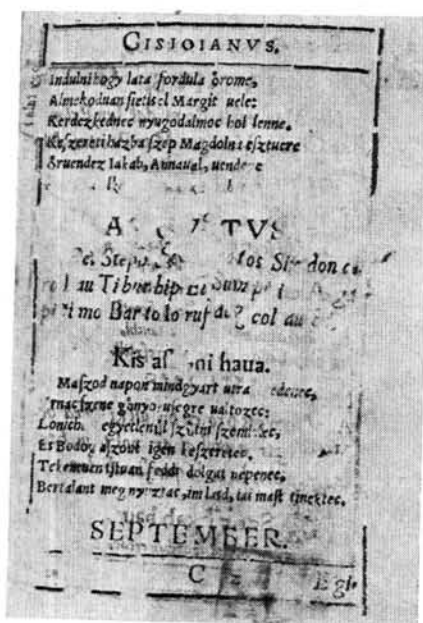
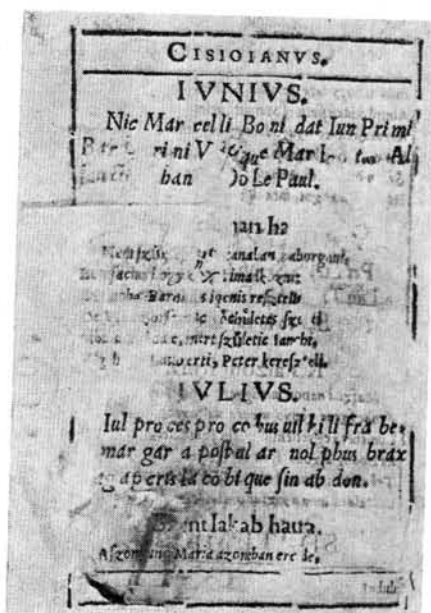
42. RMNy 63, Aa 1.

43. Jelezte RMK I 356b. — Növedéki naplószáma 1899. V367 a. A vételár 15 forint volt.

44. *Akadémiai Értesítő.* 1871. 281—282. l.

45. RMNy 471A.

46. Így a C₂ levél rektóján a júliusi—augusztusi „Cisio Janus” olvasható, míg a verzón a latin—magyar szöszedetnek az időjárással összefüggő része áll.

2. ábra. A nagyszombati „Cisio Janus”
 (RMNY 471A C₂–C₃ levél)

már rekonstruálhatatlan ívjelzésű, igen csonka levél verzóján a szeptemberi latin „Cisio Janus”, végül a C_{3a} lapon október második részétől december első feléig. Ez a felsorolás is bizonyítja a lapok hibás sorrendben történt nyomtatásáról a fentiekben említetteket, továbbá lehetőséget biztosít a hiányzó szövegrészek beosztásának rekonstruálására. Ezek szerint a kis kötetnek az egész „Cisio Janus” része négy levél nyolc lapján helyezkedett el. Az első három lap ma hiányzik. Kikövetkeztethetően az elsőn a teljes januári és a februári részből pedig még a magyar vers első fele, a másodikon a februári magyar vers második felétől az áprilisi latin résszel bezárólag, míg a harmadikon az áprilisi magyar rész és az egész májusi szöveg állott. Az egészben vagy csak részben megmaradt és a fentiekben közölt négy lap után az utolsó, sajnos megint csak hiányzó, nyolcadik lap közepe táján fejeződhetett be a decemberi magyar vers.

Míg a latin „Cisio Janus” fennmaradt része megegyezik a hazai előzményekből jól ismert szöveggel, addig a magyar merőben eltér mind a kódexekben fennmaradt, mind a SZÉKELY-féle „Cisio Janus”-tól. Formailag szinte már nem is szorosan vett „Cisio Janus” ez, hiszen a szótagok száma havonként nem azonos a napok számával, ráadásul az ünnepnap megjelölését magában foglaló szó sincs pontosan a helyén. Ennek ellenére itt tárgyalandó, hiszen az élőfejben címként a „Cisioanus” szót viseli, továbbá a szöveg célja kétségtelenül azonos a szorosabb értelemben vett „Cisio Janus”-szal, vagyis az ünnepeknek a hónapokon belüli elhelyezkedését volt hivatva memorizáltatni.

Mivel ez a 16. században nyomtatott magyar vers eddig publikálatlan, az alábbiakban ennek teljes, fennmaradt szövege közlésre kerül.⁴⁷

Szent Iuan haua.

Nem szükség *Isten* tanaban haborogni
 Bonifacius hogy k... imadkozni:
 Ezt noha Barnabas igenis resztelli
 De Vid ez orsagnac böchületes szenti
 Idöt uarakodic, mert születic Ianchi,
 Vig hogy Laslo erti, Peter kereszteli.

Szent Iakab haua.

Aszonyunc Maria azonban erede,
 Indulni hogy lata fordula örome,
 Almekoduan siet is el Margit uele:
 Kerezkednec nyugodalmoc hol lenne.
 Keszereti hazba szep Magdolna esztuere
 öruendez Iakab, Annaual, uendege
 hogy tala/kozot(?) iuta ke...ben ere

47. A közlés a „*Régi Magyar Költők Tára XVII. század*” c. sorozat szabályzata alapján történt. E helyen is köszönetet mondok VARGA Imrének e szövegrész leírásához nyújtott szíves segítségéért.

Kis aszoni haua.

Maszod napon mindgyart utra eredeneç,
Vrnac szene gönyorusegre ualtozec:
Lonichot egyetlenül szüitni szemlilec,
Es Bodog aszont igen keszeretec.
Tekentuen Istuan feddi dolgat nepeneç
Bertalant megnyuztac, im lásd, iai mast tinektec

...

Miuel hogy ü uolna szentseges iambor,
Talala Lukach, ki uala fö doctor,
Beusegeszen urunkrol iroc akor,
Hogy Simon hidegseggel iü haynalkor.

Szent Andras haua.

Szenteknec seregi erettunc imadnac:
Emre herczeggel melletunk is tamadnac,
Isten elöt Martonnal kedueszen alnac
Ki nilt szep io uolta, Erse aszonnac:
Valaki helt nem adand igazsagunknac,
Köteleben leszen hidgye, szent Andrasnac.

Ezek szerint fennmaradt a teljes júniusi, júliusi, augusztusi és novemberi, továbbá az októberi vers második fele. A júniusi, augusztusi és decemberi hat, a júliusi hét sorból áll, míg az októberiből négy sor maradt fenn, tehát összesen 29 sornyi versszöveg került napfényre, továbbá négy hónapcím. A tizenkét hónap megnevezésén felül havonta 6–7 sorral számítva 75–80 sornyi lehetett ennek a magyar „Cisio Janus”-nak összterjedelme, amelyből ezek szerint mintegy negyven százalékot őrzött meg e nyomtatványtöredék.

A vers érezhetően az érthetőségre és ezzel a még könnyebb megjegyezhetőségre törekedett: nem szótagokkal, hanem teljes szavakkal emlékeztet az ünnepek nevére. A következménye ennek az, hogy viszonylag kevés ünnepet említ. A fennmaradt szövegrészben ezek száma 23: júniusban hat, júliusban és augusztusban öt, október második felében kettő és novemberben öt. Feltételezhető ezek alapján, hogy az egész évből nem sokkal több, mint hatvan ünnep megtanítására vállalkozott ez a magyar „Cisio Janus”, ami pedig nem csupán a latinhoz és a középiskolai magyarhoz, de a SZÉKELY-féléhez képest is további, jelentős számbeli csökkenés.

Érdeemes szemügyre venni, hogy e tekintetben miben közös és miben tér el a korban hozzá legközelebb álló SZÉKELY-féle szövegtől. A töredékben szereplő 23 ünnep közül húsz⁴⁸ megtalálható SZÉKELY-nél is, ahol azonban az azonos idő-

48. VI. 11. Barnabás, VI. 15. Vid, VI. 24. Keresztelő János, VI. 27. László, VI. 29. Péter, VII. 2. Sárlos Boldogasszony, VII. 13. Margit, VII. 22. Mária Magdolna, VII. 25. Jakab, VII. 26. Anna, VIII. 10. Lőrinc, VIII. 15. Nagyboldogasszony, VIII. 20. István, X. 18. Lukács, X. 28. Simon, XI. 1. Mindszent, XI. 5. Imre, XI. 11. Márton, XI. 19. Erzsébet és XI. 30. András.

szakból még további 15 is szerepel. A töredék három ünnepe azonban hiányzik SZÉKELYNél: június 5 — Bonifác, augusztus 6 — az Úr színeváltozása és augusztus 24 — Bertalan. Az utóbbi két ünnep fellelhető a *Peer-kódex* magyar „Cisio Janus”-ában, míg az első a latinban.

A verssorok már említett hónaponkénti egyenetlenségét tetézi a szótagoknak soronkénti ingadozása. A 29 versorból kettő (június második és július hetedik sora) a csonkult szöveg olvashatatlansága miatt bizonytalan. A megmaradt 27 sor közül kilenc 11, 16 pedig 12 míg kettő 13 szótagot tartalmaz. Mindez vagy gyenge ütemérzékű szerzőre, vagy inkább romlott szövegre utal.

A könyvecske töredékeiből is nyilvánvaló, hogy azt iskolai használatra szánták. Ilyen jellegű és tartalmú kiadvány Németországból ismeretes is teljes terjedelmében. *Cisio Ianus, hoc est kalendarium syllabicum* címmel 1551-ben a wittembergi CRATO-féle nyomdában látott napvilágot Lukás Loss szerkesztésében az a kis tankönyv, amely a diákokkal többségében kérdés-felelet formában ismertette meg az ünnepnapok kiszámításának módját.^{48a} A szerzőnek 1551. május 3-án Lüneburgban kelt ajánlása szerint korábban ezt az ismeretanyagot a kátéhoz csatolva közölték, most azonban önálló formában jelentették meg. Loss igyekezett jobban áttekinthetővé és könnyen megtanulhatóvá tenni az írásában foglaltakat. Ennek során „reluxi ipsos versiculos”, vagyis világosabbá tette magukat a verseket is. Talán ennek tudható be, hogy a nemzetközileg elterjedt, eredeti, latin nyelvű „Cisio Janus” a kiadványában a „vetus” jelzőt viseli. Emellett azonban „novus” megjelöléssel havonta négy sorból álló és jól érthető másik „Cisio Janus” is olvasható. A hónaptáblák végén ezenkívül a wittembergi egyetem neves csillagászprofesszora, Erasmus REINHOLD nevével jelölve, hasonló jellegű, két-két sorból álló vers áll. A két utóbbi havonta csak néhány, a legfontosabb ünnep nevét tartalmazza, de könnyen memorizálható formában. Bár a két említett vers közül egyik sem szolgált alapjául a fentebb közölt, magyar „Cisio Janus”-nak, mégis figyelemre méltó, hogy a majd mindegyik nap szentjének nevét tartalmazó, de nehezen bemagolható, középkori „Cisio Janus” mellett a 16. század derekán már más szövegek is voltak forgalomban.

Visszatérve a nagyszombati, kis, nyolcadrét alakú kiadványra, annak összekevert beosztású, „C” jelzésű füzeté négy levelén helyezkedett el ez a különleges, magyar „Cisio Janus” a már említett és évszázadokon át a tanításban jól bevált latin—magyar szószedettel egyetemben. A nagyszombati nyomda, ahol a kis kötet készült, a megújulni készülő, hazai katolicizmus szolgálatában állott. Jogos a feltevés, hogy ezt a kis tankönyvet is az akkorra már csak igen kis számban fennmaradt katolikus iskolákban használták. Talán nem elhamarkodott az a következtetés, amely szerint a katolikus egyház a 16. század utolsó negyedének elején igyekezett lépést tartani a protestánsokkal, akik a középkori latinnal szemben egyre inkább a népnyelvet részesítették előnyben, amint ezt SZÉKELY István öröknaptár-kiadványa is bizonyítja. Így kerülhetett sor a hagyományos iskolai tananyagba tartozó „Cisio Janus”-nak a más forrásból különben ismeretlen, magyar nyelvű verses változatban történő megjelentetésére a nagyszombati nyomdában.

48a ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. 2. Aufl. Stuttgart 1964, 2020. sz. (Továbbiakban „ZINNER.”) — Példányt őriz belőle a győri püspöki könyvtár VII. 11.10 (4) jelzet alatt.

Az iskolás könyvek általában csaknem kivétel nélkül elhasználódva a pusztulás sorsára jutnak, de különösen ritkák a hazai, 16–17. századi ilyen jellegű kiadványok. Ebből a kis kötetből is csak szinte véletlenül maradt fenn egy töredék. Indokolja még ennek a kiadványnak szinte nyomtalan eltűnését, hogy e magyar nyelvű tankönyvet a katolikus iskolákban is csak nyilván igen rövid ideig használták. Nem sokkal a nyomtatást követő időkből ugyanis a jezsuiták szinte egyeduralgó formában vették kezükbe ezeknek az intézményeknek irányítását az ún. királyi Magyarországon, így Nagyszombatban és vidékén is.

Az ellenreformáció eme élharcosairól pedig köztudott, hogy az egész világra kiterjedő egységes oktatási rendszerük egyetlen elfogadott nyelve a latin volt. Talán ez a töredék dokumentum a hazai katolicizmusnak az anyanyelvi oktatás irányába tett igen korai, de kérésztűntnek bizonyult kísérletére, amely az iskolákból hamarosan kiszorult. Így azután gyorsan elfeledetek, s ez egyben magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miért tűnt el különben teljesen nyomtalanul ez a szövegű, magyar nyelvű „Cisio Janus”.

A debreceni „Cisio Janus”

Ugyancsak a 16. század utolsó negyedében jelent meg újra nyomtatásban a SZÉKELY István-féle *Kalendárium*ból ismert „Cisio Janus”. A kis kötetet Debrecenben készítette 1592-ben CSÁKTORNYAI János és a következő címet viseli: *Cisio magyar nyelven rend szerint napoknak megszámlálásáról igazán rendeltetett, adatott ez mellé ez világ teremtésétől fogván való rövid krónika.*⁴⁹ Itt ugyan — SZÉKELYÉVEL ellentétben — hangsúlyt kapott a „Cisio” szó (3. ábra), ennek ellenére lényegében azzal

3. ábra. Az 1592. évi debreceni öröknapotár (RMNY 678 címlap)

azonos műről van szó. A könyvecske túlnyomó része itt is az öröknapotár, ahol a napok mindegyike mellett megtalálható a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótagja. Ezt követi a „Tábla, amely megmutatja azt, az új kalendárium az óval mikor egyez és mikor különböz tőle a húsvétünnep dolgában, szolgál pedig 1592. esztendőől fogva 1640. esztendeig.” E táblázatot magyarázat előzi meg, hiszen alig egy évtizede múlt ekkor a *Gergely-féle naptár* bevezetésének. E csillagászatilag indokolt naptárreformmal szemben azonban a protestánsok egy ideig ellenkezést fejtettek ki, mert elindítója a pápa volt. Magyarországon ekkortól több évtizeden át párhuzamosan használták a protestánsok mind a két naptárt. A fentebb említett tábla természetesen nem szerepelt a *Székely-féle öröknapotárban*, hiszen

49. RMNY 678.

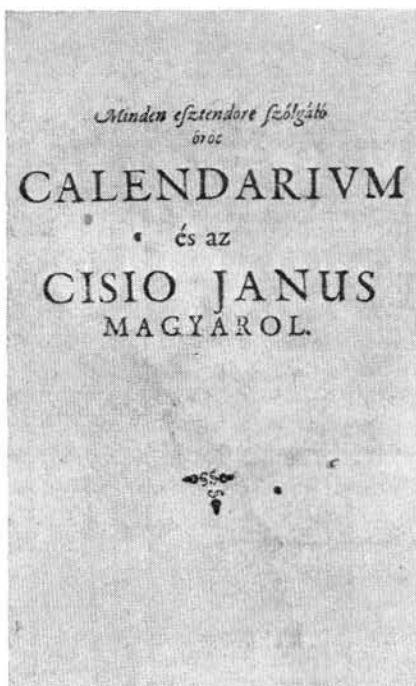
az ő idejében egyedüli Julián-féle kalendáriumnál az általa megadott ún. arany-szám és vasárnapi betű felhasználásával a változó ünnepeket és a vasárnapokat ki lehetett számítani. E művelet elvégzéséhez nyújtott segítséget az ún. naptár-kerék, amelynek fametszetes képe SZÉKELY kötetében megtalálható.

A debreceni kiadvány azonban más vonatkozásban is hozott újat a SZÉKELY-féléhez képest. Az utolsó füzet négy levelén előbb „Némely meglett dolgoknak rövideden való kijegyzése” címen kis krónikát, majd „Sokadalmak, akik Magyarországon és Erdélyben lesznek feljegyzése” címmel a vásárok jegyzékét adja. A krónika azonban nem az öröknaptáraknak, hanem az egy-egy konkrét évre szóló korabeli kalendáriumoknak volt egyik jellegzetes tartozéka.

Ugyancsak a fenti kis krónika található abban a másik kiadványban, amelyből sajnos csak egyetlen ív maradt fenn — igaz több — könyvtáblából kiáztatott töredék formájában. Ez a nyomtatvány a betűtípusok tanúsága szerint ugyancsak Debrecenben készült, de valamivel később, 1593—1595 között. A krónikán kívül fennmaradt többi rész (prognosztikon, érvágási utasítás stb.) arra utal, hogy ez a kis munka — a korábbi feltételezéssel⁵⁰ szemben — inkább egy adott évre szóló kalendáriumhoz tartozó praktika, sem mint egy másik öröknaptár része lehetett.

Szenci Molnár Albert „Cisio Janus”-a

A magyar „Cisio Janus” a 17. század elején újra feltűnik, beosztása ez alkalommal még közelebb áll a SZÉKELY István által kiadott *Kalendárium*-hoz. Gondozója ez alkalommal is neves irodalmi személyiség: SZENCI MOLNÁR Albert. Ő fordította és rendezte sajtó alá azt az *Imádságos könyvecskét*, amely 1621-ben jelent meg Heidelbergben.⁵¹ Ebben a)(jelű ívvel végződő bevezető rész és az „A” ívvel kezdődő főrész közé került az az ívjelzés nélküli nyolc leveles füzet, amely azonban az órszavak tanúsága szerint e kiadvány szerves részeként készült. Az első lapon a következő szövegű cím olvasható: *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium és a Cisio Janus magyarul*. A második lapon az „ingó” (változó) ünnepek rendje található az „ókalendárium” (Julián-naptár) szerint az 1620—1658 közötti évekre, míg a harmadik lapon ugyanez az „újkalendárium” (Gergely-naptár) szerint áll. A negyedik lapon kezdődik és az utolsó előtti, 15. lapig tart a hónapokra beosztott öröknaptár,

4. ábra. Szenci Molnár Albert „Cisio Janus”-a (RMK I 514 címlap)

50. RMNy 741.

51. RMK I 514.

ahol a harmadik hasámban található minden napnál a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótagja. Az utolsó lapon a „Boldog életnek regulája” című nyolc soros vers olvasható.⁵² A „Cisio Janus” itt nagyjából megegyezik a SZÉKELY-féle szöveggel, ahonnan SZENCI MOLNÁR az öröknaptárral együtt történő megjelentetést is feltehetően merítette.

KNAUZ Nándor⁵³ hírt adott azonos címmel és ugyancsak SZENCI MOLNÁR gondozásában egy 1610. évi „hanoviai” kiadásról is, amely más forrásból ismeretlen. Itt és ekkor jelent meg SZENCI MOLNÁR „Novae grammaticae Ungaricae” c. műve,⁵⁴ amelyben azonban sem az öröknaptár, sem a „Cisio Janus” nem található. Az 1621. évi és fentebb ismertetett „Cisio Janus”-ában a naptár 1620. évvel kezdődik és az *Imádságos könyvecske* előszava is 1620-ban kelt. Feltételezhető, hogy KNAUZ összecserélte a két különböző, 1610. és 1620. évvel jelölhető SZENCI MOLNÁR-féle kiadvány adatait. Az is lehetséges, hogy az 1610. évi nyelvtankönyv egy olyan példánya volt kezében, amelybe a hivatkozott kis füzetet utólag belediktálták.

SZENCI MOLNÁR nagyhatású könyveinek tudható be, hogy csaknem teljesen azonos beosztásban most már itthon is megjelent a *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium és a Cisio Janus magyarul*. Az „a” ívjelű füzet ismert példányai MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*-a 1638-ban Lőcsén megjelent példányaiban⁵⁵ található. Jogos ESZE Tamás feltételezése,⁵⁶ hogy az önállóan megjelentetett kis füzet elkészült példányainak csak egy részét kötötték be a *Praxis Pietatis* bevezető része után és a főrész elé. Az utóbbiak azután a testes kötetben fennmaradtak az utókor számára, míg az önálló kiadás kis füzetei elhasználódtak és elpusztultak. Ebben a lőcsei kiadásban — a korábbi heidelbergitól eltérően — már csak az új kalendárium szerint található a változó ünnepek az 1638—1658 közötti évekből. Az öröknaptárban a hónap napjainál itt is olvasható a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótagja.

Az igen ügyes, lőcsei nyomdász, Laurenz BREWER a *Praxis Pietatis* 1641. évi kiadásában⁵⁷ megismételte ugyanezt. Itt is a kötetnek főrésze elé kötötte be az „a” ívjelzéssel ellátott, így nyilván önállóan is közreadott⁵⁸ *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium és a Cisio Janus magyarul* c. kis kiadványát. A változó ünnepek új kalendárium szerinti adatai itt — eltérően az 1638. évi lőcsei, ill. az 1621. évi heidelbergi kiadástól — az 1642—1665 közötti évekre szólnak.⁵⁹

Érdemes felfigyelni arra, hogy a Lőcsén önállóan is kiadott öröknaptárakban a változó ünnepek kezdő éve a *Praxis Pietatis* megjelenésének idejével megegyezik, ill. az azt követő esztendő. Ebből arra is lehet következtetni, hogy ezt a kis füzetet BREWER talán még több alkalommal is kiadta, de ezek közül csak a *Praxis Pietatis*-ba kötött példányok maradtak fenn.

52. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*. VI. k. Bp. 1971. 366. és 430. l.

53. *Századok*. 1869. 35. l.

54. RMK I 422.

55. RMK I 683.

56. *Könyv és könyvtár*. III. Debrecen, 1963. 61. l.

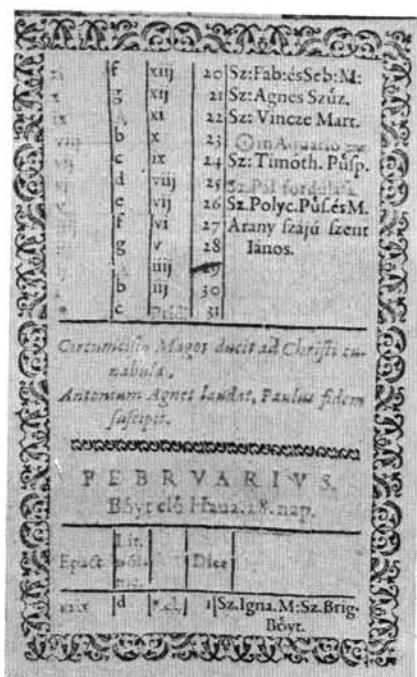
57. RMK I 720.

58. Az OSZK RMK I 1612g jelzet alatt őriz is egy ilyen önálló példányt.

59. ESZE Tamás a kezdő évet ettől eltérően 1638-ben jelölte meg. (*Könyv és könyvtár*. III. Debrecen, 1963. 64. l.)

Pázmány Péter öröknaptára

Az öröknaptár szerepeltetése terjedelmes, vallási jellegű kiadványban, mint amilyen a *Praxis Pietatis* most ismertetett esete, nem volt egyedülálló abban az időben. Így PÁZMÁNY Péter *Keresztényi imádságoskönyvében* is megtalálható. Az első, 1606. évi grazi kiadásban ugyan még nem, de a következő, 1610-ben

5. ábra. Pázmány Péter öröknaptára (RMK I 424) (sb lap)

Pozsonyban megjelentetettben már szerepel a bevezető részben,⁶⁰ amelyhez csatolt táblázatban a változó ünnepek adatai az 1611–1634. évekre vonatkoznak. Érdekessége ennek az öröknaptárnak, hogy minden hónap végén két sorban latin nyelvű vers található, amely lényegében „Cisio Janus”. Szövege azonban nem a hagyományos és egyben nehézkes szótaghalmaz, hanem — a fentebb már ismertetett nagyszombati magyar vershez hasonlóan — bár csak kevés (havonta átlagban 4–5) állandó ünnep nevére utal,⁶¹ de azt könnyen memorizálható alakba foglalja.⁶² A szótagok két soronként azért igyekeznek követni a hónap napjainak számát (5. ábra). Pontosan ugyanilyen tartalommal készültek a mű további, pozsonyi kiadásai is 1625-ben,⁶³ 1631-ben⁶⁴ és 1650-ben,⁶⁵ amikor is a változó ünnepek időköre 1626–1655, 1631–1660, ill. 1650–1680. Az 1665. évi bécsi⁶⁶ és 1674. évi lőcsei⁶⁷ kiadás is lényegében a korábbiak szövegének utánnomata az említett latin versekkel együtt, míg a változó ünnepek köre 1665–1695, ill. 1674–1699.

Eltérést mutatnak azonban PÁZMÁNY imádságoskönyvei az 1674. évi nagyszombati kiadástól⁶⁸ kezdve, így az 1701. évi is,⁶⁹ amelyekben a változó ünnepek időköre 1674–1696, ill. 1701–1723. Ettől kezdve ugyanis az öröknaptár egyszerűsödik: elmarad — többek között — a latin, „Cisio Janus”-szerű vers. A szóvegmódosítás azonban 1674-ben ennél messzebbmenő volt.

60. RMK I 424.

61. A legkevesebb memorizálandó ünnep (három) áprilisban, a legtöbb (hét) decemberben található, a többi tíz hónapban mind négy-öt: az egész évben összesen 57.

62. A januári vers szövege: *Circumcisio Magos ducit ad Christi cunabula, Antonium Agnes laudat, Paulus fidem suscipit.*

63. RMK I 548.

64. RMK I 604.

65. RMK I 836.

66. RMK I 1021.

67. RMK I 1168.

68. RMK I 1171.

69. RMK I 1640.

Míg a protestáns, vagyis a heidelbergi és lőcsei kiadványokban az öröknaptár csak a leglényegesebb, gyakorlati adatok közlésére szorítkozott, addig a katolikusokban ezekhez eddig az időpontig jelentős terjedelmű kiegészítő és magyarázó szövegek csatlakoztak. PÁZMÁNY imádságoskönyvének 1610–1674 közötti hat kiadásában az öröknaptárt „Az esztendőről és az ő részeiről” és a „Mikor legyen szabad mennyegzőt szolgáltatni” című részek előzik meg. „Vannak több ünnepek” kezdettel, külön cím nélkül — bevezetésként — a változó ünnepekről esik szó, majd „A kalendárium értelméről” összefoglaló megjelölés alatt „I. Az arany-számról. II. Az epactáról és újságról. III. A vasárnapi betűről. IV. A változó ünnepekről” címek alatt részletes és igényes naptártani ismeretek közlése olvasható, amelyet a változó ünnepeknek a fentiekben már említett időkorre szóló adataiból összeállított táblázat követ. Két további fejezet zárja az időszámítással kapcsolatos témájú írásokat: „A kalendárium újságának szükséges voltáról” és a „Mint lett a kalendárium újítása”. E két utolsó a XIII. GERGELY pápa által bevezetett naptárreformról szól: az első az újítás indoklása, a második pedig annak megvalósítását ismerteti. Ezekben az évtizedekben ugyanis, ahogy erre fentebb már utalás történt, e pápai intézkedés ellen a protestánsok Európa-szerte komoly ellenállást fejtettek ki. PÁZMÁNY is szükségesnek tartotta, hogy egyházának ezt a reformját az ellenkezőkkel vívott állandó polémiai közepette könyvének e helyén indokolja és magyarázza.

E naptártani rész 1610-ben⁷⁰ megjelent szövegét azonos formában közölték a következő kiadások, eltekintve természetesen a változó ünnepeknek mindig a megjelenés évétől függő és a fentiekben ugyancsak ismertetett időkorre vonatkozó adataitól. Akad még egy további pont is, ahol kiadásonként aktualitás található: „Az epactáról és újságokról” szóló részben a példának alkalmazott évszám. Ez 1610-ben, 1625-ben,⁷¹ és 1631-ben⁷² a megjelenés éve. Ezt követően azonban a további három kiadás megrekedt ennél, és változatlanul az 1631. évi példát ismétli 1650-ben,⁷³ 1665-ben⁷⁴ és Lőcsén 1674-ben.⁷⁵ Az 1674. évi nagyszombati kiadás⁷⁶ hozta meg a fentiekben már említett nagy változást PÁZMÁNY imádságoskönyvének naptártani részében, amikor is a változó ünnepek adatainak táblázata az öröknaptár elé került, és az azt követő összes további szövegrész elmaradt.

Vásárhelyi Gergely öröknaptára

Az öröknaptár VÁSÁRHELYI Gergely ugyancsak katolikus *Katekizmus* kiadásában is sorra megtalálható. Az 1599. évi kolozsvári kiadásban⁷⁷ a változó ünnepek adatait — természetesen katolikus volta miatt kizárólag a Gergely-naptár szerint — az 1599-től 1626-ig terjedő évekre tették közzé. Ugyanez az

70. RMK I 424.

71. RMK I 548.

72. RMK I 604.

73. RMK I 836.

74. RMK I 1021.

75. RMK I 1168.

76. RMK I 1171.

77. RMNy 860.

1604. évi bécsi kiadásban⁷⁸ az 1604—1625, az 1615. éviben⁷⁹ az 1615—1635, az 1617. éviben⁸⁰ az 1618—1636 közötti esztendőkre szól.

VÁSÁRHELYI katekizmusának kiadásaiiban is lényeges módosítás észlelhető az öröknaptárhoz csatlakozó szövegrészekben. Ezek közül 1599-ben⁸¹ az első a „Tabula litterarum diminicalium... 1582—1699” című rész a hét napjait jelölő ún. vasárnapi betűnek az új naptár bevezetésétől kezdődő módosulását közli. A változó ünnepek adatait tartalmazó táblát követi az öröknaptár. Ezután olvasható „A közönséges keresztény egyházban való fő ünnepek” ismertetése a „Házasságnak ideje” és „Az esztendőről és azoknak részeiről” szóló részekkel, végül pedig ismét latinul a klasszikus naptárból „De diebus mensium” és „De numero Nonarum & Iduum”. Mindez 1604-ben⁸² — eltekintve természetesen a változó ünnepek évkörétől — csupán annyiban módosult, hogy a változó ünnepek táblája helyet cserélt az öröknaptárral.

Ezzel szemben az 1615. évi kiadásban⁸³ lényegesen bővült ez a naptártani rész. Bár a „Kalendáriumban vasárnap jegyző betűnek táblája... 1582—1699” azonos a korábbi kiadásban is e fejezet élén álló írással, de szövege most már nem latin, hanem magyar. Az ezt követő öröknaptár után a „Magyarországba illő ünnepek” olvashatók, majd pedig a változó ünnepek adatainak táblája áll. Ugyancsak az első kiadásból származnak „A közönséges keresztény anyaszentegyházban való fő ünnepek”. Ezzel vége is a két korábbi kiadásból öröklött szövegrészeknek, teljességgel elhagyva tehát a latin naptárszabályokat. Ezzel szemben helyet kapott PÁZMÁNY imádságoskönyvéből két fontos fejezet: „A kalendárium újításának szükségesség voltáról” és „Mint lett a kalendáriumnak újítása”. A VÁSÁRHELYI-féle katekizmusnak az időszámítással foglalkozó része négy további új, PÁZMÁNY-nál sem található írással fejeződött be: „A kalendáriumnak rövid magyarázatja”, „A kalendárium megújításának módja”, „Az új holdnak feltalálásának hasznos regulái” és „A napnak és holdnak forgásáról és a 13. hónap esztendőről”. Az 1617. évi kiadás⁸⁴ e részének szövege lényegében megegyezik a két évvel korábbiéval, csak az új részek sorrendje módosult a második felében: a Holddal kapcsolatos két írás megelőzi a PÁZMÁNY-kiadványból átvett részeket. „A kalendárium megújításának módja” című fejezet — amely nem azonos a PÁZMÁNY-tól származó második írással, amint ezt az elnevezés alapján esetleg feltételezni lehetne — egészen elmaradt.⁸⁵

VÁSÁRHELYI-nek azonban nem csupán a *Katekizmus*ában, de az általa összeállított és Bécsben 1618-ban megjelentetett perikópáskönyvben⁸⁶ is fellelhetők a fentebb ismertetett és az időszámítással kapcsolatos részek. Ezek sorrendje átmenetet képez az 1615. és 1617. évi katekizmus-kiadások⁸⁷ között. A vasárnapi betűk magyarázata után következő öröknaptár, szemben az 1617. évi kiadással,

78. RMK I 387.

79. SZTRIPSKY I 1876/83.

80. RMK I 472.

81. RMNy 860.

82. RMK I 387.

83. SZTRIPSKY I 1876/83.

84. RMK I 472.

85. Feltűnő az 1627. évi kiadásban, hogy a PÁZMÁNY-féle kötetből származó első írás szövegéből — furcsa módon — csak annak utolsó lapja került kinyomtatásra.

86. RMK I 477.

87. SZTRIPSKY I 1876/83 és RMK I 472.

csak kevés szent nevét tartalmazza, akárcsak az 1615. évi. A magyarországi ünnepek jegyzéke viszont az 1617. évvel egyezik. A változó ünnepek táblája az 1618—1639 közötti évkört öleli fel. „A közönséges ... fő ünnepek”-et „A kalendárium megújításának értelme” címmel csak a második PÁZMÁNY-féle írás követi, teljességgel elhagyva az elsőt. Az utolsó négy rész beosztása és szövege megegyezik az 1615. évi kiadással.

Más katolikus öröknaptárak

Az öröknaptár a változó ünnepek táblájával nem csupán a VÁSÁRHELYI által gondozott, hanem más, korabeli, magyar nyelvű, katolikus perikópás könyvben is megtalálható. Így az 1616. esztendőben Bécsben nyomtatott⁸⁸ kötetben a változó ünnepek táblája az 1617—1640. évkört öleli fel, amit az öröknaptár követ. Az 1629. évi bécsi kiadásban⁸⁹ a sorrend fordított, a kezdőév pedig 1630, míg a záró esztendő 1656. De még az 1643-ban Pozsonyban megjelentetett *Officium B. M. Virg., azaz asszonyunk Szűz Máriának három külömb időre való zsolozsmája* c. kiadványban⁹⁰ is fellelhető az öröknaptár és az 1643—1669 közötti évek változó ünnepeinek adatai. Ezekben a katolikus kiadványokban közreadott öröknaptárakban „Cisio Janus”-szerű latin versek nem szerepelnek, csakis a PÁZMÁNY-féle imádságoskönyvben található 1610 és 1674 között.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a PÁZMÁNY-féle imádságoskönyvbe 1610-ben beépített és a Gergely-naptárral kapcsolatos, szinte apologetikus részek fontos alkotóelemeit képezték VÁSÁRHELYI későbbi kiadványainak is. Idővel a protestánsok jelentős része is elfogadta Európa-szerte az új időszámítást, a hazai ellenállás pedig már a 17. század derekára megszűnt.^{90a} Így 1674-től e részek feleslegessé válva az új kiadásokból kimaradtak. Hasonló sorsra jutottak az öröknaptáraknak az epactát és a klasszikus római napmegjelölést feltüntető rovatai, valamint a témánkhoz legközelebb álló, kétsoros, latin nyelvű „Cisio Janus”-szerű versek.

VÁSÁRHELYI művének összes, PÁZMÁNY munkájának pedig korai kiadásai mind megelőzték SZENCI MOLNÁR Albert 1621-ben megjelent írását,⁹¹ ill. az abban levő öröknaptárt a „Cisio Janus”-szal. Feltehető, hogy az említett, katolikus kiadványoknak az akkori embereket mind elvi, mind gyakorlati szempontból rendkívül foglalkoztató naptártani fejezeteinek népszerűsége és olvasottsága befolyásolhatta MOLNÁRT abban, hogy említett imádságoskönyvébe ő maga is beépítse az e témával foglalkozó, de kizárólag praktikus ismereteket tartalmazó részt. Hasonló megfontolás vezethette Laurenz BREWER löcsei nyomdász is, amikor az öröknaptárt a „Cisio Janus”-szal mind önállóan, mind MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*-ának 1638.⁹² és 1641. évi⁹³ kiadásaiba belekötve megjelentette.

88. RMK I 461 mindkét változatában.

89. RMK I 575.

90. RMK I 745.

90a KNAUZ Nándor: *Kortan*. Bp. 1876. 34. l.

91. RMK I 514.

92. RMK I 683.

93. RMK I 720.

Nemcsak az öröknaptárakban kereshető, ill. mutatható ki a magyar „Cisio Janus”, hanem a 17. század folyamán az egyetlen évre szóló, hazai kalendáriumok egész sorában is. A szótagokra, tehát napokra bontott szöveg rendszerint az alapul szolgáló új-naptár után elhelyezett ó-naptár adatait követően — napbeosztásában ez utóbbihoz igazodva — a naptártáblák szélén található. A mai

6. ábra. Az 1603. évre szóló debreceni naptár „Cisio Janus”-szal (B₂b—B₃a lap)

ismeretek szerint a magyar „Cisio Janus”-nak legkorábbi előfordulása ilyen elhelyezkedésben Debrecenből ismeretes, ahol az 1603. esztendőre készült naptártáblákon áll (6. ábra).⁹⁴ Időrendben a debreceniek után 1614-től a kassai,⁹⁵ 1621-től a bártfai,⁹⁶ 1626-tól a löcsei,⁹⁷ 1628-tól a pápai,⁹⁸ 1631-től a kolozsvári,⁹⁹

94. Erdélyi Múzeum. 1906. 40. l.

95. SZTRIPSKY I 1874/81.

96. RMK I 508.

97. SZTRIPSKY I 1907/114 — A később olyan neves löcsei kalendáriumok sorát ez a naptár nyitotta meg. Érdekes, hogy HAJNÓCI R. József, aki behatóan foglalkozott ezzel, a csíziót már nem ismerte fel, ill. azt félremagyarázta. Az ó-naptárt „görög”-nek tartva (hiszen az ő idejében már csak az orthodoxok ragaszkodtak ehhez az időszámításhoz) a „Cisio Janus”-nak emellett olvasható szótagjairól előbb így írt: „ez a szaggatott furcsaság valószínűen a görög naptár szentjeinek időjóslo kifestésére. Érdekes példája ama kor népies misztériumainak.” (Földrajzi Közlemények. 1895. 22. l.). Később a naptár szövegkiadásának bevezetőjében

1643-tól a váradi¹⁰⁰ magyar nyelvű kalendáriumok követték ezt a szokást. Azonban nem minden évben és ráadásul városonként különböző időtartamon át alkalmazták a magyar „Cisio Janus”-t e naptársorozatok. Így az úttörő Debrecenből utoljára 1626-ból,¹⁰¹ Kassáról 1668-ból,¹⁰² Bártfáról 1646-ból,¹⁰³ Pápáról 1629-ből,¹⁰⁴ Kolozsvárról 1648-ból,¹⁰⁵ Váradról 1658-ból¹⁰⁶ ismeretes. Szebenből eddig csak 1668-ból,¹⁰⁷ Patakról pedig 1660-ból¹⁰⁸ és 1663-ból^{108a} maradt fenn naptár magyar „Cisio Janus”-szal. Jogos a feltételezés, hogy a fenti sorozatok akár már korábban is kezdődhettek és még későbbben végződhetnek, de a kalendáriumok igen nagy fokú pusztulása miatt minderről csak igen korlátozottan nyerhető áttekintés. Legtovább élt és legtöbb ilyen jellegű tagja a lőcsei naptársorozatnak ismeretes, ahol az 1670. esztendőre szóló kiadásban olvasható utoljára a magyar „Cisio Janus”.¹⁰⁹

A fenti sorozatok mindegyike — az egyetlen pápaiótól eltekintve — tizenhatodréti alakú, és bennük mindig az ó-naptár napjai mellett tüntették fel az ünnepverszók szövegét. A pápai naptárak formátuma nyolcadréti, és kizárólag az új időszámítás szerint készültek. Itt említhető még meg, hogy hasonló kivételben jelentek meg magyar nyelvű kalendáriumok Bécsben is, ahol az 1634-re szóló naptárban a latin „Cisio Janus” szövegei láthatók.¹¹⁰

Összefoglalóan megállapítható, hogy 1603—1670 között legalább kilenc hazai városban készítettek több mint félszáz olyan egyetlen évre szóló kalendáriumot, amelyben a magyar „Cisio Janus” szövegei olvashatók. Ez biztos ismerve e verses ünnepnaptárak rendkívül népszerű és elterjedt voltak.

A fentiek eddig kizárólag a „csizio” szó legrégebb és egyben legszűkebb értelmével, a „verse szedett ünnepnaptárral” kapcsolatos témákkal foglalkoztak, vagyis azzal a rigmussal, amelynek segítségével megtanulhatók voltak a legfontosabb állandó ünnepek. Ennek a versikének következetes elnevezése leghelyesebben „Cisio Janus”-nak tűnik. Ez a szóhasználat ajánlható egyrészt azért, mert a 16—17. században elsősorban ezzel a címmel illették, másrészt ilyen módon elhatárolható a „csizio” szónak az alábbiakban részletes kifejtésre kerülő és időrendben második értelmétől, s így a félreértések elkerülése lehetővé válna.

sem igen tudott ezzel mit kezdeni: „Érthetetlen tréfának látszik a görög naptár közlésének módja is.” (Az első lőcsei kalendárium az 1626-odik évre. Bevezetővel és megvilágító jegyzetekkel közli HAJNÓCI R. József, Lőcse, 1909. V—VI. l.).

98. RMK I 572.

99. RMK I 1791.

100. RMK I 750.

101. SZTRIPSKY I 1904/111.

102. RMK I 1067.

103. SZTRIPSKY I 1976/183.

104. RMK I 585.

105. RMK I 804.

106. SZTRIPSKY I 2018/225.

107. SZTRIPSKY I 2060/267.

108. RMK I 967.

108a RMK I 996a — A Sárospatakon őrzött töredék eddig még publikálatlan.

109. RMK I 1105.

110. SZTRIPSKY I 1938/145.

A „CSÍZIO”

A történelmi-etimológiai szótár szerint a „csízio” szó második értelme „népszerű-tudományos leírás”, amelyet 1600 körülől használtak.¹¹¹ Ezen azonban valójában nem valami műfaj értendő, amint ezt a fenti meghatározás alapján esetleg gondolhatná az ember, hanem egyetlen konkrét könyv: a „csízio”. E megjelölés tehát — szemben a „Cisio Janus” rigmussal — a továbbiakban kizárólag erre a viszonylag terjedelmes műre vonatkozik.

AZ 1592. ÉVI KOLOZSVÁRI CSÍZIO

Az 1592. évi kolozsvári csízio tartalma

A magyar csíziónak legrégebb kiadása, amely ma ismeretes, Kolozsvárott készült az ottani HELTAL-féle nyomdában 1592-ben.¹¹² Címe: *Cisio magyar nyelven és az ég járásának és csillagoknak különb-különb természetének folyásából való practica, melyből gyermekeknek születéseknak természetek és a napoknak miolta megismertetnek, azaz magyar planétás könyv* (7. ábra). A negyedréteg alakú, egyenként négyleveles, A—P füzetekből álló és összesen 60 levelet tartalmazó kiadvány egyetlen példányát a MTA Könyvtára őrzi.^{112a} Tartalma és beosztása összehasonlíthatatlanul összetettebb és gazdagabb, mint a fentiekben tárgyalt öröknaptáraké. Ennek érzékeltetésére és a további vizsgálódás alapjául szükséges a könyv szerkezetének részletes ismertetése.^{112b}

A fent idézett címet tartalmazó első lap (A_{1a}) hátán „Ezek vannak a könyvben” címmel tartalomjegyzék áll (A_{1b}), amely a kötetet húsz fejezetre osztja. Ezt követi a három lap terjedelmű (A_{2a}—A_{3a}) „A keresztyén olvasónak kíván a kolozsvári könyvnyomtató Gáspár az Istentől minden testi és lelki jókat” kezdetű előszó, amelynek keltezése: Kolozsvár 1590. május 21. A mű részei, az egyedül csak a tartalommutatóban feltüntetett számozás szerint, az alábbiak:

1. A tartalomjegyzékben „A magyar csízio”-nak nevezett öröknaptár. Ez hónaponkénti beosztásban két-két lapon (A_{3b}—D_{3a}) közli a napok sorszámát, mellette a hét napjait jelölő „a—g”, az ún. vasárnapi betű közül sorban egyet-egyet (január elsején „a” betűvel kezdve), a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótagját, a nap szentjének, ill. állandó ünnepének magyar nevét. E táblákon havonta kétszer — a 6—9. és a 22—25. napok mellett — „A napnak feltámadásának és elnyugvásának órája, a nap hosszára, amint Kolosvárat vagyon gradus 47. minuta 36. kiszámláltatott” olvasható.¹¹³ Minden hónap végén két, kétsoros rigmus található. A párhuzamosan futó, kétféle hónapvers januári kezdősora „Vigan

111. Vö. 24. jegyzet.

112. RMNY 684.

112a Az „O” füzet két, kötéstáblából kiáztatott, töredékes példányát — Dézsi Lajos hagyatékából — a szegedi JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének könyvtára őrzi.

112b Mind itt, mind a későbbiekben a bibliográfiai leírás terjedelmét és mélységét, a tartalmi ismertetésen túl, az tette indokolttá, hogy a hiányos példányok, ill. töredékek előkerülése esetén az azonosításhoz megfelelő alapot szolgáltatasson.

113. Ennek adatai pl. január első felében így szólnak: „Nap támad 7 óra 48 min., nyug. 4 óra 12 min., napnak hosz. 8 óra 24 m., éj hosz 15 óra 36 minuta.”

lakik Boldogasszony hava bő pénzével"^{113a}, ill. „Érvágás, vigasság, legyenek most szép lakodalmak”. Miután a szökőév módosítja a vasárnapi betűknek február 29. napját figyelmen kívül hagyó rendjét, február végén erről részletes magyarázat olvasható.

2. „Nyolc esztendőre való értelem az új kalendárium szerint az aranyszámról, a napnak ciklusáról, vasárnapot jegyző betűről, római számról, farsangnak hosszáról és a több nevezetes ünnepnek napjairól” címmel a változó ünnepek¹¹⁴ napja évenként az 1592–1600 közötti időkorre (D₃b–E₁a). E rész végén hét-soros, latin nyelvű vers, „Sequuntur officia XII. mensium” címmel olvasható a hónapok egy-két szavas jellemzésével.

3. „Miképpen a karácsony napjából az egész esztendőnek mivoltát megismerhetjük”, vagyis időjárási prognózis (E₁b–E₂a), amelyet a „Miképpen a karácsony nap után való tizenkét nappól esztendőről-esztendőre az időnek mivoltát megismerhetjük” című rész egészíti ki (E₂b).

4. „A tizenkét hónapról az azokban egynéhány napokról, amelyekből megismerték a régiek a következő időnek mivoltát. És az ég járásának és csillagoknak külön-külön természetének folyásából való praktika, melyből gyermekeknek születéseknek természetek megismertetnek.” Az időjárásra, valamint az újszülöttek természetére vonatkozó jövendölések hónaponként csoportosítva találhatóak (E₂b–F₃b).

5. „A négy komplexiónak tulajdonságai” a szangvinikus, kolerikus, flegmatikus és melankolikus jellemtípusok ismertetése (F₃b–F₄a).

6. „A Holdról való prognosztikon” című, „Ha tudni akarsz hasznos tudományt” kezdetű vers a Hold „viselkedéséből” nyújt időjárási jövendölést, akár csak „Az égről” című, „Estvéli piros ég, tiszta időt” kezdetű rövid vers (F₄b).

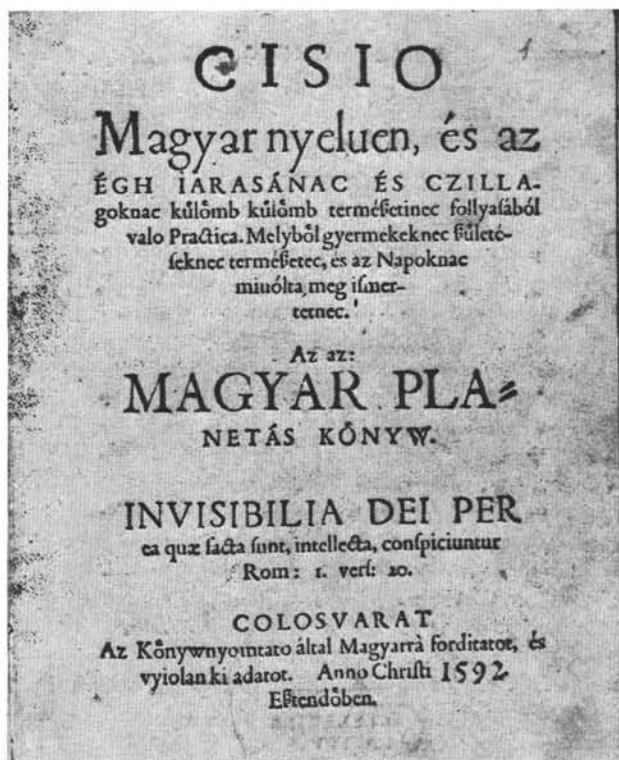
7. „Prognostica tempestatum, azaz paraszt embereknek regulái az idő változásáról” szintén időjárási jövendöléseket tartalmaz különböző jellegű (állatok viselkedése, meteorológiai jelenségek stb.) gyakorlati tapasztalatok alapján (G₁a–H₂a).

8. „Villámlásról, mennyütökről, üstökös csillagról, szivárványról és a Napnak fogyatkozásáról” e természeti jelenségeknek a kor felfogásán alapuló magyarázata, továbbá az ezekhez kapcsolódó időjárási jövendölések (H₂b–I₁b).

9. „Az erek vágásáról való közönséges tanítás”, amely az „Akarsz-e élni érvágással” kezdetű verssel kezdődik (I₂a).

10. „Regimen minden hónapra, azaz micsoda rendtartással éljen az ember, és az embereknek születéséről való jövendölés az égbeli tizenkét jegyek szerint” címmel havonta előbb általános (kezdemenyezésről szóló, egészségügyi stb.) tanácsok, majd az illető állatövi jegyben születettek természetére és sorsára vonatkozó jövendölések külön-külön a férfiaknak, ill. a nőknek. Minden hónap elején kétsoros rigmus, amelynek januári kezdősora: „Jó bor, borsos éték legyen e hónapban ebéd” (I₃a–L₂a).

113a Szövegkiadása: Irodalomtörténeti Közlemény, 1900. 406–407. l. König György. – Kovács Imre: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig. Debrecen 1938. 34–35. l.
114. Hetvened vasárnap, hamvazó szerda, húsvét, áldozócsütörtök, pünkösöd, úrnapja és advent első vasárnapja.

7. ábra. Az 1592. évi kolozsvári csizio (RMNY 684 címlap)

11. „Tábla, melyből megértjük óránként, melyik planéta uralkodik és regnál” a hét napjain és azon belül óránként mutatja, hogy azt akkoriban melyik bolygóhoz tartozónak tartották (L_2b-L_3a).

12. „Praktika a hét planéta szerint, melyből gyermekek születési napján égneek és csillagoknak természetének különbkülönbféle folyásából, amint írásból praktikáljuk és ismerjük, ilyen természetek és dolgok ítéltetnek.” Az akkori fel-fogás szerinti hét bolygó (Saturnus, Jupiter, Mars, Nap, Venus, Mercurius és Hold) szerint csoportosítva előbb általános, majd egészségi tanácsok, végül az e jegyben születettek természetéről jóvendölés (L_3a-M_2a).

13. „Figura, melyben az esztendőnek négy fertályainak tulajdonságai meg-irattatnak” a négy évszak ábrázolása és időjárásai tulajdonságainak summázása (M_2a-b).

14. „A négy elementumról való tanúság” a tűz, az ég, a víz és a föld idő-járásai természetéről szól. „Az újságról és holdfogytáról való tanúság, mely felette hasznos a magvető embernek, plántálónak és örökséghez való favágáshoz és egyéb dolgok és művekhez, amelyben a Holdnak járását meg kell ítélni” a Hold fázisai-nak ismertetése az azokhoz fűzhető időjárásai jóvendölésekkel (M_2b-M_3b).

15. „Terrarum cultus, a földnek építéséről” szóló és „Vess búzát Egidii, árpát zabot Benedicti” kezdetű verses tanácsadás földművelők számára (M_3b-M_4a).

16. „Kézi kompasztom és árnyékóra” nyújt eligazítást, hogy a „kézen mi módon ismerhessék az órát” a napállás segítségével ($M_4a - N_2a$).

17. „Phisiognomia, a tagoknak állásáról való ítélet, melyből az emberek természete megismertetik” az ember jellemének külső, testi ismérvek alapján történő felismeréséhez ad tanácsot ($N_2b - O_1a$).

18. „De chyromantia” az emberi tenyér és főleg annak vonalai alapján történő jóslásról szól ($O_1b - O_2b$).

19. „A lovaknak betegségekről való orvosság” gyakorlati útmutatással szolgál beteg lovak gyógyítására ($O_2b - P_1a$).

20. „A sokadalmaknak rendtartása Erdélyben és némely helyen Magyarországon” hónaponként és ezen belül ünnepenként azoknak a hazai városoknak nevét sorolja fel, amelyekben országos vásárt tartottak azon a napon ($P_1b - P_4b$). A kötet legvégén (P_4a) „Conclusio” címmel kiadói utószó.

A fentiekből kiviláglik, hogy a kötet tartalma rendkívül vegyes: benne a naptárra (1. és 2.), az egészségre (9. és 12.), a földművelésre (15.), a nap órájának meghatározására (16.), az állatorvoslásra (19.) vonatkozó tanácsok, természeti jelenségek (8, 11. és 14.), jellemek (5. és 17.) magyarázata, valamint a hazai vásárok jegyzéke (20.) egyaránt fellelhető. De ezeknél a gyakorlati és a tudományok akkori színvonalához igazodó eligazításoknál is nagyobb helyet foglalnak a kiadványban a legkülönbözőbb jövendölések. Az embereket történelmük minden szakaszában rendkívüli mértékben foglalkoztatta a bizonytalan jövő. Ma ezt tudományosan igyekeznek kifirkészni, és a futurologia megkísérli a várható fejlődés irányát és méreteit kitapogatni. Azonban mostanában sem kevés azoknak az embereknek száma, akik különböző, de tudományosnak aligha nevezhető fogásokkal (horoszkóp, kártyavetés, álmfejtés stb.) törekednek sorsuk jövőbeli alakulásának felderítésére. Az elmúlt századokban ezek a „praktikák”¹¹⁵ még inkább elterjedtek és szinte általánosan elfogadottak voltak. Ennek tudható be az álmoskönyvek, sorsvetőkönyvek stb. széles körű elterjedtsége. Az ugyancsak a legszélesebb néprétegeknek szánt magyar csizió is igyekezett tehát sokrétű jövendölésekkel ezt a fent vázolt, mohó igényt kielégíteni. A földművelők, de általában az akkori időkben a természet által jobban veszélyeztetett és megfélemlített emberek részére sokrétű időjárás-prognózist nyújtott. Ehhez alapul szolgálhattak meghatározott időszak meteorológiai tüneténei (3, 4. és 13.), vagy más természeti jelenségek (6, 7, 8. és 14.) is. Ezen kívül az emberek sorsának várható alakulására is választ kaphatott a könyv olvasója, elsősorban a születés időpontja alapján (4. és 10.). Ezzel szoros összefüggésben az emberek természetének jövőbeli alakulása is nagyon foglalkoztatta a kor emberét, így a kötet erről ugyancsak tartalmazott részeket (4, 10, 12, 17. és 18.). De jutott még hely a kiadványban a jövőben leghelyesebb magatartásra vonatkozó tanácsokra is (10. és 12.), mint amilyen, hogy bizonyos tevékenység (pl. a házépítés megkezdése), mely időpontban a legalkalmasabb.

115. Érdemes itt megjegyezni, hogy a 16–17. század magyar nyelvében a „praktika” szóval jelölték a kalendáriumoknak jövendöléseket tartalmazó, gyakorlati, ún. prognosztikon részét. A kolozsvári kötet címének második szakasza így utal erre: *az ég járásának és csillagoknak külön-külön természetének folyásából való Practica.*

Jogosan felmerül ezek után, hogy vajon e kolozsvári kiadás eredeti alkotás-e, ill. ha nem, úgy mely munka, vagy munkák tekinthetők forrásnak. A kérdés első felére választ ad magának a magyar csíziónak címlapja és a szöveg utolsó bekezdése. Az előbbi alapján „a könyvnyomtató által magyarra fordítottat”, míg az utóbbiban, a „Conclusio”-ban „En ezt a könyvecskét a német írásból szóról szóra magyar nyelvre fordítottam, és abból a régi atyáink tartások szerint kiadtam” szöveg olvasható. Forrását WEGER Imre ezek után joggal kereste a német nyelvterületen. Itt azt azután a *Temporal* elnevezésű és REGIOMONTANUS-nak tulajdonított műben vélte felfedezni.¹¹⁶ WEGER a kolozsvári *Cisio*-t azonosnak vette a 17–19. században e cím alatt megjelent munkával. Ez azonban, amint ennek részletes kifejtésére a későbbiekben még sor kerül, nem helytálló. Így következtetése is téves.

A műfaj, amelybe a magyar csízio is beletartozik, a 16. századi német nyelvterületen igen sokrétű és gazdag volt: a kor tudományos színvonalának megfelelő csillagászati munkáktól a parasztnak részére készített, igénytelen időjárás-jóskönyvekig terjedt spektruma. Sajnos a szétágazó, de ugyanakkor egymást sűrűn átfedő művek sokaságában nem sikerült rátalálni olyan kiadványra, amelynek egyszerű fordítása lehetne a kolozsvári csízio. Könnyen lehet, hogy ilyen egyetlen eredeti nem is volt, hanem több, különböző német népkönyvből merítve egyénien kialakított összeállítás a kolozsvári *Cisio*. Erre több jel is utal. Az egyik ezek közül a kiadvány végén álló vásárnapár, amely elsősorban Erdélyre és részben az ún. királyi Magyarországra vonatkozik. Ez mind formájában, mind témájában jellegzetesen hazai összeállítás. A korabeli és csupán egyetlen évre készült kalendáriumaink sűrűn tartalmaztak hasonlót, míg a különben forrásként számításba vehető és általunk megismert német nyelvű könyvek egyike sem. Hasonló a helyzet az ezt a „Sokadalmak rendtartása”-t (20.) megelőző, „A lovak betegségről való orvosság” (19.) c. résszel is. WEGER e fejezetet a magyaroknak a lovak iránti és Európa-szerte közismert előszeretetéséből eredeztette.¹¹⁷ Valóban, a hasonló jellegű német kiadványokban ilyen témájú fejezet sem volt fellelhető. Jogosnak tűnik tehát annak feltételezése, hogy e két utolsó fejezet — természetesen az utószónak szán „Conclusio”-val együtt — a kolozsvári szerkesztés egyéni toldaléka.

A fentiekben előadottakat megerősíti a kolozsvári csíziónak a korabeli német nyelvű és hasonló jellegű irodalommal történt összevetése. E művek kusza szövevényében az eligazodáshoz első iránymutatásul a kolozsvári könyv címének utolsó szakasza, vagyis a „magyar planétás könyv” szolgálhat. A német asztronómiai és asztrológiai művek sorában (a tudomány akkori állása alapján e két fogalom ugyanis alig választható szét,¹¹⁸) a 16. század második negyedében tűntek fel a planétáskönyvek.¹¹⁹ A legfontosabb ezek közül: *Das Planet Buch. Von*

116. *Regiomontanus és a népnaptárak*. Bp. 1937. 53. l. — Ennek nyomán ugyanígy RMNY 684 is.

117. Vö. 116. jegyzet 54–55. l.

118. Közismert, hogy pl. a nagy asztronómus és matematikus, Johannes KEPLER (1571–1630) is sokat foglalkozott asztrológiai horoszkópok készítésével.

119. A bolygóknak az asztrológia rendkívüli jelentőségű, az egyes emberek és egész embercsoportok sorsát meghatározó szerepet tulajdonított. Így nem csodálható, hogy a bolygó szó latinos alakjának, a planétának a magyar nyelvben másik értelme is van. Ez a jóslatot tartalmazó cédula, amelyet kis állattal (papagájjal, tengeri malaccal stb.) húzattak a sorsuk alakulására kíváncsi, naiv emberek.

Natur, Eygenthumb und Wirckung der siben Planeten... wie und was sie wircken inn den Menschen. Ennek legkorábbi kiadása 1535 tájt készült,¹²⁰ majd a negyvenes évek elején második résszel is bővült.¹²¹ 1544-ből származik a tovább bővített és immár három részből álló új kiadása: *Das gross Planet Buch*.¹²² Ennek a legutóbbi összeállításnak a címlapon feltüntetett, szinte tartalomjegyzékszámába menő ismertetése így szól: „Darin das erst Teyl sagt von Natur, Eygenthumb und Wirckung der siben Planet und zwölf Zeychen dess Himels. Auch von den XXVIII. mansionibus, das ist, Stellungen dess Mons, wie und was sie in der Menschen Geburt wircken etc. — Das ander Teyl hellt in die Geomancj, darauss man erlernen mag, was in allen ehrlichen Sachen zu thun oder zu lassen sei den Menschen, mit aussreysen, kauffen oder verkauffen, inn Kranckheit oder Gesundheit etc. in eins jeden Planeten Stund, wie das aussweisen die viertzehen weisen Meyster. — Das dritt Teil melt die Physiognomj und Chiromancj, das ist, wie man auss dem Gesicht, Gestalt und Geberden, auch auss Anzeygung der Händ, der Menschen Geburt, Sitten Geberden und Neyglickeyten erkennen mag etc. — Alles auss Platone, Ptolomeo, Hali, Albumasar unnd Johanne Königssberger auffß kürzt gezogen jderman zu gut, dass Böss zuflihen und das Gut anzunemen” (8. ábra).¹²³

A fentiekből kiviláglik, hogy a kolozsvári *Cisio* és *Das grosse Planeten-Buch* között erős összefüggés ismerhető fel. Így a címben szereplő és már említett „Magyar planétás könyv” megjelölésen kívül a kolozsvári kötetben a fentiekben hazai eredetűnek minősített utolsó fejezeteket megelőző 17. és 18. rész tartalmilag pontosan felel meg a német kiadványnak a fiziognómiáról és kiromantiáról szóló harmadik könyvét. A két kiadvány részletes összevetése¹²⁴ azonban csak részben erősítette meg az azonosíthatóságra vonatkozó előzetes reményeket. A kolozsvári előszó, jöllehet az „a kolozsvári könyvnyomtató Gáspár” nevében és kolozsvári keltezéssel látott napvilágot, kétségtelenül a *Das grosse Planeten-Buch* előszavával rokon. A magyar szöveg a német eredetit viszonylag hűen követi, de annak terjedős bőbeszédűsége helyett összefogottabban fogalmaz és rövidít. Mindez különösen jól felismerhető a két előszó elején, ahol HIPPOCRATES tanítványainak

120. ZINNER 1600. sz. — Figyelemre méltó, hogy ennek az évszám nélküli kiadásnak címlapján az „Itzo von neuen getruckt” megjelölés áll.
121. Az 1540, 1541 és 1542-ben megjelent kiadások: ZINNER 1781a, továbbá Josef BENZING *Die Drucke Jakob Cammerlanders zu Strassburg 1531—1548* 89. és 90. sz. = *Antiquariat*. 17. (1963). 7. l.
122. ZINNER 1856 = 1544 J. CAMMERLANDER. — Példány: München SB 4° Astr. P. 336 és Wien ÖNB 72. X. 11. — E műnek számos későbbi kiadása ismeretes. Vö. ZINNER 1899, 1964, 1996, 2051, 2070, 2098, 2157a, 2202, 2223, 2316, 2527, 2588, 2709, 2843, 2952, 3004, 3154, 3397, 3548, 4775, 5041, 5102, 5229, 5230. A német nyelvterületen kibővítve és átdolgozva folyamatosan egészen a 20. század elejéig megjelentették, de olaszul (1578) és hollandul (1600—1741 között) is napvilágot látott (ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück, 1968. 270—271. l.).
123. A részletes leíráshoz az ugyanabban a műhelyben 1546-ban készült, feltehetően második kiadás (ZINNER, 1899) címlapreprodukcóját használtam, amelyet számomra G. J. ARNOLD volt szíves a londoni British Library 718.e. 7. jelzetű példányról készíteni.
124. E munka elvégzéséhez egyrészt a MTA Könyvtárának unikuma, másrészt *Das grosse Planeten Buch* 1552. évi (Frankfurt a.M., Hermann GÜLFERICH) kiadásának a müncheni Bayerische Staatsbibliothek 4° H. Eccl. 586/3 jelzetű példányát alapul.

8. ábra. „Das gross Planeten Buch“ 1546. évi strassburgi kiadása (Címlap)

PHILEMON fiziognomussal lezajlott esetéről lehet olvasni. További ilyen megnyugtató szövegegyezés, vagy különösen a „Conclusio”-ban említett „szóról szóra” fordítás azonban a két könyv között a már említett nagyfokú tartalmi egyezés ellenére sem mutatható ki.

A kolozsvári kiadványban az előszót az öröknaptár, vagy amint azt a címlap verzőjén álló tarlomjegyzék írja, „Az magyar cisio” követi. Ennek szerkezete és beosztása jól felismerhető rokonságot mutat az *Astronomia Teutsch* elnevezésű kiadványnak ugyancsak bevezető részével.¹²⁵ Mindkét öröknaptárban hónaponta megtalálható a nappalok és éjszakák hossza órákban megadva. A hónapok napja, a hét napja és a szentek nevének kivül a németben 2–4 soros vers áll havonként jótanáccsal az érvágáshoz, míg magyarban, amint erről fentebb már szó esett, két különböző, egyenként két-két soros hónapvers fut párhuzamosan. Míg a német nyelvű kiadványban a „Cisio Janus für die Leyen” később és összefüggő szövegben olvasható, addig a magyarban ez szótagokra bontva az év napjai mellett áll.

A fentiekén túlmenően a kolozsvári csízio és a mindig frankfurti megjelenésű *Astronomia Teutsch*¹²⁶ között szorosabb szövegösszefüggés is megfigyelhető. Így a hold fázisainak magyarázata (Kolozsvár M_{3a}, ill. Frankfurt 3b) és „A négy elementomról való tanúság” (M_{2b}, ill. 56a) pontos fordítás. Szabadabb átdolgozásnak tűnik, de azért jól érzékelhető kapcsolat tapasztalható a kézben tartott pálcá, vagy szalmaszál segítségével készíthető napórához adott tanácsoknál a „Délelőtt való órák” (M_{4b}–N_{1a}, ill. 38b–39a), a „Délután való órák” (N_{1a}–b, ill. 39a–b), a „Praxis, miképpen megismerjed az órát a kezében” (N_{1b}, ill. 39b–40a), a „Figura mi módon álljon az ember, mely az órát nézi” (N_{2a}, ill. 41a), továbbá a „Praktika a hét planéta szerint” (L_{3a}–M_{3a}, ill. 60b–68a) és a „Miképpen a karácsony napjából az egész esztendőnek mivoltát megismerhetjük” (E_{1b}–E_{2a}, ill. 98b–99a) részek között.

A források megítélésénél azonban óvatosságra kell, hogy intsen az a körül-

125. Az *Astronomia Teutsch* 1564. évi kiadásának (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFFS ERBEN — ZINNER 2331) az OSZK-ban őrzött példánya [Ant. 3534 (1)] elől erősen hiányos. Az összevetés e lapokat illetően az 1578. évi (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFFS ERBEN — ZINNER 2806) alapján történt a müncheni Bayerische Staatsbibliothek 4° Astr. P. 23. jelzetű példányáról.

126. E mű kialakulása meglehetősen összetett. 1537-ben (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFF) látott napvilágot az a *Deutscher Kalender*, amelynek címe *Kalender mit allen astronomischen Haltungen* (ZINNER 1668). 1545-ben jelent meg (Frankfurt a.M., Cyriacus JACOB) az *Astronomia Teutsch Astronomei. Von Art, Eysenschaften und Wirkung der XII. Zeychen des Himmels*... elnevezésű munka, amely egy bizonyos Hans Orth von BACHARACH nevéhez fűzött középkori kéziratra vezethető vissza. Ez a mű, jóllehet címében azonos a vizsgálat tárgyává tett munkával, és bár tartalma is sok hasonlóságot mutat, attól mégis eltérő kiadványnak tekintendő (ZINNER 1869). 1547-ben készült el (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFF) a *Calendar, mit Underrichtung astronomischen Wirkungen*... e. mű (Zinner 1915), amely közvetlen elődjének tekinthető az *Astronomia Teutsch* végleges szövegű változatának, amely *Des Himmels Lauffes Wirkung und natürliche Influentz der Planeten* címmel 1551-ben hagyta el először a sajtót (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFF — ZINNER 2008). Ez a most már szinte szabványosított formában, mindig pontosan [8]+108 levél terjedelemben és negyedréti alakban, kizárólag a frankfurti EGENOLFF cég gondozásában, több mint félszáz éven át még számos alkalommal került kiadásra: ZINNER 2131, 2331, 2540, 2806, 3063, 3484, 3876, 4341.

mény, hogy a fentebb felsorolt fejezetek egy része nem csak az *Astronomia Teutsch*-ban található meg, hanem azok a 16. századi német nyelvű asztrológiai irodalomban és a népkönyvek sorában több munkában is szerepelnek. Így példának okáért az említett egyszerű napóra ismertetése Jakob KOEBEL *Eyn künstliche Sonn Uhr inn eynes yeden Menschen lincken Handt, gleych wie in eynem Compass, zu erlernen...* című és 1532-ben kiadott művéből származik.¹²⁷ Onnan került azután bele 1551-től ebbe az *Astronomia Teutsch*-ba, ill. annak elődjébe, az 1547-ben kiadott *Calender mit Underrichtung*-ba. De fellelhető 1555-től a *Bauern Practica* és 1566-tól a *Lucidarius* c. mű kiadásában is.¹²⁸

Hasonló a helyzet a kolozsvári csiziónak a fentebb említett és a karácsonyi időjárásból az egész következő esztendőre vonatkozó meteorológiai előjelzést ígérő szövegrészével (E_{1b}—E_{2a}), amely az *Astronomia Teutsch*-ban (98b) a „Wetterbüchlin, oder Bauern Practica und Regeln” címet viseli. Ez a szöveg ugyanis már jóval korábról ismeretes, és más kiadványba is belekerült. Nem lehet itt feladat, hogy a német népkönyvek e területe, amelynek összefonódását és nehezen áttekinthető voltát ismételtelen hangsúlyozni kell, részletes elemzés tárgyát képezze, helyette inkább csak utalni lehet a kolozsvári csizió említett szövegrészeinek számításba vehető ősforrásaira. Időrendben a legrégebb az *Elucidarius* vagy *Lucidarius*, amelynek eredeti szerzője HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, míg német fordítója és átdolgozója Nikolaus PFALDORF volt. Ez 1470-től évszázadokon át számos kiadásban látott napvilágot.¹²⁹ 1508-ban egyszerre két német nyelvű meteorológiai népkönyv jelent meg: Leonhard REINMANN (REYMANN) *Das Wetterbüchlein* és Heinrich von URI (Heyne von URE) *Bauern-Practica oder Wetterbüchlein*.¹³⁰ A kolozsvári csiziónak a karácsonyi időjárásból történő prognózisa, továbbá az azt követő és a 12 hónapra, ill. az akkor született gyermekek természetére vonatkozó jóvendölések első fele (3. és 4. rész = E_{1b}—E_{3b}) ebben az utóbbi műben megtalálható mind verses,¹³¹ mind prózai¹³² formában.

De a kolozsvári csizió „Terrarum cultus, a földnek építéséről” szóló fejezetének, ill. a „Vess búzát Egidii, árpát zabot Bendieti” kezdetű versének (15. rész = M_{3b}—M_{4a}) forrását is fel lehet fedezni az említett verses *Bauern Practica oder Wetterbüchlin* c. műben.¹³³ A mind a magyar, mind a német nyelvű változatban sűrűn előbukkanó latin fordulatok korábbi, latin nyelvű forrásra utalnak, ami a szövegösszefüggések értékelésében további elővigyázatosságra kell, hogy készítsen. Újra emlékeztetni kell arra, hogy KOEBEL napóra-leírása is belekerült

127. Mainz, Peter JORDAN — ZINNER 1494.

128. Vö. 120. jegyzet 48—49. l.

129. SCHORBACH, Karl: *Studien über das deutsche Volksbuch Lucidarius*. Strassburg, 1894.

130. HELLMANN, Gustav: *Meteorologische Volksbücher*. Berlin, 1891. 17—26. l.

131. *Pflanzbüchlin der Lustgärten... Bauern Practica oder Wetterbüchlin...* Frankfurt a.M. 1562. Christian EGENOLFFS ERBEN. 60—65. l. — München SB 8° Oecon. 1389.

132. *Leyen Regel und Practic...* S. 1. a. & typ. nom. A_{2b}—A_{4b} — München SB 4° Phys. sp. 300 (3b. — Ugyanez a szöveg megtalálható az „In disem Biechlein wirt gefunden der Pauren Practick unnd Regel” kezdetű és 1514. évszámot viselő kiadásban is, amelyet — a nyomdai kivitel alapján — az idősebb Johann SCHÖNSPERGER készített Augsburgban — München SB 4° Oecon. 287.

133. Vö. 131. jegyzet 79b—80a lapokon. E mű nemcsak a magyar nyelvterületen, de szinte az egész világon elterjedt (HELLMANN, Gustav: *Beiträge zur Geschichte der Meteorologie*. II. Berlin, 1917. 203. l.).

1555-től ebbe a *Bauern Practica*-ba,¹³⁴ míg ez utóbbi 1537-től részévé vált az akkori *Deutsche Kalender*-nek, ill. utódjának az *Astronomia Teutsch*-nak.¹³⁵ Egész fejezeteknek a különböző típusú német népkönyvek közötti vándorlására figyelmet ez a példa is.

Hogy a kérdés még bonyolultabbá és gyakorlatilag szinte áttekinthetetlené váljék, a kolozsvári csízió számításba vehető forrása között akad — a már említett *Das grosse Planeten-Buch*-on kívül — még egy másik „Planétáskönyv” is. Ennek, a kiadások egy részén név szerint is feltüntetett szerzője Peter CREUTZER (CREUTZIGER) és címe *Planeten-Büchlein*.¹³⁶ A kolozsvári kiadvány „Tábla, melyből megértjük óránként, melyik planéta uralkodik és regnál” elnevezésű részének (11. = L₂b—L₃a) eleje pontosan, míg vége csak hozzávetőleg egyezik a CREUTZER-féle műben látható azonos táblázattal, ill. a hozzácsatlakozó szövegrészekkel.¹³⁷ Ugyanez a táblázat hasonló mértékű egyezést mutat a *Temporal* elnevezésű munkában¹³⁸ található nyolcadik résszel is.¹³⁹ Teljes viszont az azonosság e műben, ill. a kolozsvári csízióban „A négy elementumról való tanúság” c. szövegnél (14. = M₃a).¹⁴⁰

A kolozsvári csízió 1.—18. része forrásait kutatva egyértelmű, végleges és megnyugtató eredményre tehát nem sikerült jutni. Feltételezhető, hogy a magyarra fordító nem csupán egyetlen német nyelvű munkára támaszkodott, hanem azt több, különböző műfajhoz tartozó és eltérő jellegű műből állította össze. Miután egyes szövegrészek a számításba vehető források között is cserélődtek, lehetséges, hogy nem mindegyik mű szolgált alapul a fordítónak. Ugyanakkor jelentős szövegrészek maradtak valószínűsíthető eredeti felkutatása nélkül, ezért további források felbukkanásával is számolni kell.^{140a}

134. Vö. 128. jegyzet.

135. Vö. 126. jegyzet.

136. Az első ismert, évszámias kiadása 1545-ből való (Frankfurt a.M., Hermann GÜLFERICH — ZINNER 1875). Talán még ennél is régebbi Jakob CAMMERLANDER év megjelölése nélküli és *Das kleyn Planeten Büchlein* című kiadása (BENZING 121. jegyzetben i. m. 25. sz.). Itt a jelzővel is hangsúlyosabbá tett kicsinyítő megjelölés nyilván az anonym *Das grosse Planeten-Buch*-tól kívánta megkülönböztetni, amely szinte ugyanabban az időben és nyomdámban látott napvilágot. CREUTZER munkáját a 16. század során még sokszor kiadták: ZINNER 1929, 1954, 2060, 2114, 2135, 2215, 2334, 2452, 3336. De újra meg újra átdolgozva és bővítve még 1889-ben is megjelent (ZINNER 1929).

137. Az összevetés alapjául CREUTZER munkájának 1553. évi kiadása (Frankfurt a.M.: Hermann GÜLFERICH — ZINNER 2060) szolgált. — München SB 4° Astr. P. 95., E₁a.

138. Ennek a műnek részletes ismertetésére és kialakulásának történetére a 17. századi lőcsei csízió forrásainak tárgyalásánál lesz bővebben szó: vö. 250—254. jegyzet.

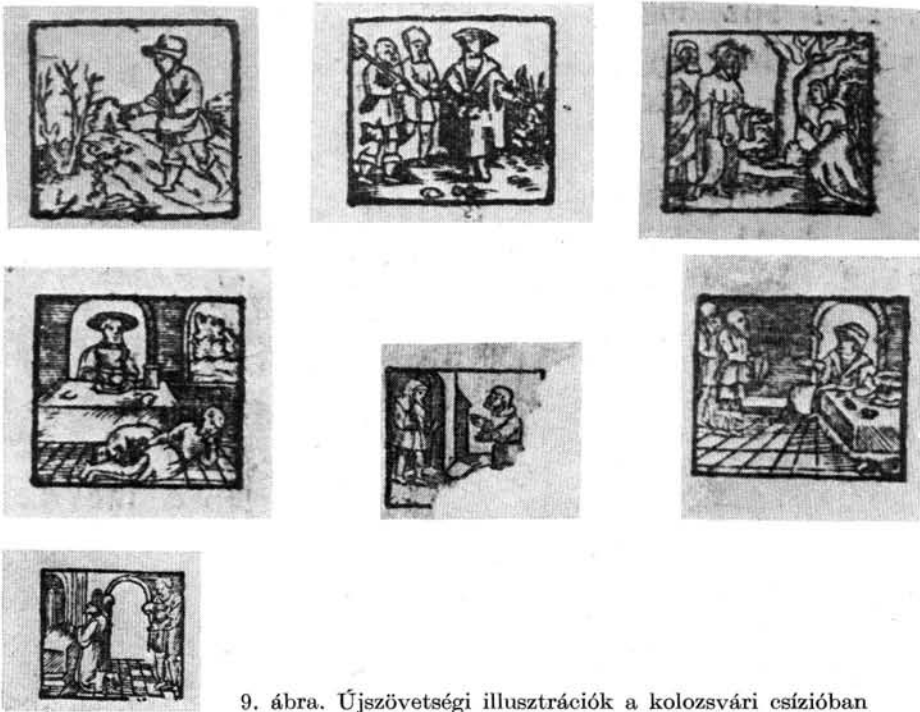
139. Az összevetés az 1561. év táján megjelent kiadásnak (Frankfurt a.M.: Weingand HAN & Georg RABE — ZINNER 2268) az OSZK-ban őrzött [Ant. 3534 (2)] példánya alapján történt, ahol ez a rész az A₄b—B₁a lapokon található.

140. Az említett *Temporal* kiadás F₈b lapján.

140a Figyelembe veendő továbbá az a lényeges körülmény is, hogy a kéziratban közkezen forgó szövegek elterjedtsége, fontossága és jelentősége hazánkban még a 16. század második felében is vetekedett a nyomtatott formában használtakkal. Így számításba jöhet az a lehetőség is, hogy a kolozsvári csízió szövege nem nyomtatott, hanem — talán csak részben — ma ismeretlen, kézíratos forrásra (vagy forrásokra) vezethető vissza.

Az 1592. évi kolozsvári csízio illusztrációi

A szövegvizsgálattal párhuzamosan az illusztrációk eredetének kutatása közvetve ugyancsak fényt deríthet a forrásokra. A kolozsvári csízio ugyanis egyike a leggazdagabban és legváltozatosabban díszített 16. századi hazai nyomtatványoknak. 64 féle fametszetet használtak fel hozzá: közülök 17-et kétszer, hármat pedig háromszor; a kötetben található könyvdíszek száma így összesen 87.¹⁴¹ A források kutatásánál ezek közül figyelmen kívül hagyható a nem a mű szövegét illusztráló díszek csoportja. Ebbe tartozik egyrészt a kisméretű, újszövetségi illusztrációkból álló sorozat hét tagja (9. ábra),¹⁴² másrészt három további fametszet: a műhely legnagyobb iniciáلسorozatából „N” betű (A₂a),¹⁴³ két ívnyi rész-

9. ábra. Újszövetségi illusztrációk a kolozsvári csízioában

141. Részletes ismertetésüket SOLTÉSZ Zoltánné végezte el. Először 1957-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben (141–160. l.), majd *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* c. kötetében (Bp. 1961. 68–71. l.). Az illusztrációk számával kapcsolatban csupán az jegyezhető meg, hogy nem 23, hanem 17 illusztrációt használt fel kétszer (i. m. 68. l.).
142. SOLTÉSZNÉ i. m. 61., 71. l. és 136. lapon 37, 85, 86, 87, 89, 90, 94. sz. Ugyanebbe a sorozatba tartozik még az a tíz további metszet is, amely más kolozsvári kiadványokban szerepel (SOLTÉSZNÉ i. m. 135. lapon 8., 10–18. sz.).
143. SOLTÉSZNÉ i. m. 51. l. és 138. lapon 1. sorozat. A XIV. táblán közölt reprodukciókból kiderül, hogy e sorozatnak azonos stílusban és méretben egy-egy betűből több metszete is volt. Így az „N” betűt e táblán két madár díszíti, míg a csízioában levőt kizárólag stilizált növények.

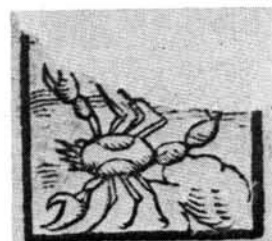
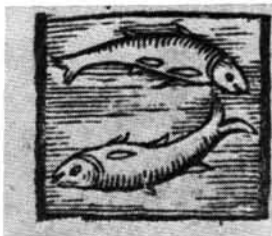
10. ábra. Hónapábrázolások a kolozsvári csízióban I

10. ábra. Hónapábrázolások a kolozsvári csízióban II

11. ábra. Az állatövi jelek egyik sorozata a kolozsvári csízióban

12. ábra. Az állatövi jelek másik sorozata a kolozsvári csízióban II

let egy nagyméretű indasorból (I_1b),¹⁴⁴ végül egy levéldíszekkel övezett szakállas, turbános férfit derékig ábrázoló kép (N_2b).¹⁴⁵

A 64 metszet közül a fenti tíz leszámítása után 54 olyan marad, amely kétségtelenül a csízió szövegének illusztrálására szolgált. Miután ezek zöme idővel jellegzetes tartozékává vált a műnek, szükségesnek látszik részletesebb vizsgálatuk. Jól elkülöníthető ezek közül három, eredetileg egyenként 12–12 darabból álló sorozat, amelyeken a hónapok, ill. az állatövi csillagképek megjelenítése látható. A hónapábrázolások 45×49 mm méretű kerettel ellátott valamennyi fametszete (10. ábra) a kötetben két ízben is felhasználásra került: először az öröknapártárban (1. rész = $A_3b - D_2b$), másodsor pedig a hónap időjárására és az újszülöttek természetére vonatkozó jövendöléseket tartalmazó 4. részben ($E_3a - F_3b$).¹⁴⁶ Az augusztusi kép mindkét esetben hiányzik, ami annak a jele, hogy annak dúca a kolozsvári műhelyből a nyomtatás idején vagy hiányzott, vagy használhatatlanná vált. Pótlásul négy, ill. két kisebb metszet szolgált: részben a már említett újszövetségi illusztrációk, részben az alább ismertetése kerülő 30×33 mm méretű metszetek közül. A nemzetközileg igen elterjedt ikonográfiai megoldást tükröző hónapábrázolásokról SOLTÉSZ Zoltánné megállapította, hogy azok Hans Sebald BEHAM 1529–1530-ban készült metszeteit követik.¹⁴⁷ A jobb felső sarokban, a kép többi részétől felhőkkel elválasztva az illető hónapban uralkodó állatövi jegy látható. E képek mellett a kolozsvári öröknapártárban, vagyis az első fejezetben ($A_4a - D_3a$) minden hónapnál még egy további fametszet is látható, amely szőlőindákból kialakított keretben (36×38 mm) ábrázolja a zodiákus jeleit (11. ábra).¹⁴⁸ A harmadik sorozat ugyancsak az állatövi jelek képeit tartalmazza 30×33 mm nagyságú keretbe foglalva, igen leegyszerűsített formában (12. ábra).¹⁴⁹ Ez a 12 fametszet a „Regimen minden hónapra” c. (10.) fejezet illusztrálására szolgált.

Ezzel a legutóbbi sorozattal azonos méretben és kivitelben még további öt fametszet található a kolozsvári csízióban (13. ábra). Négy a „Figura, melyben az esztendőnek négy fertályainak tulajdonságai megirattatnak” című (13.) rész illusztrálására szolgált „Tél”, „Tavaszi”, „Nyár” és „Szület” felirattal.¹⁵⁰ Az ötö-

144. SOLTÉSZNÉ i. m. 137. l. 10. sz. és XVI. tábla 5. sz.

145. SOLTÉSZNÉ i. m. 71. l., 136. l. 40. sz. és XXI. tábla 2. sz.

146. SOLTÉSZNÉ i. m. 68–70. l. 136. l. 42–52. sz., ill. XXVII. és XXVIII. tábla. — A januári kép reprodukciója a XXVII. tábláról hiányzik. Az állatövi jel minden metszeten a jobb felső sarokban széles felhőkaréjjal elválasztva látható.

147. SOLTÉSZNÉ i. m. 69. l.

148. SOLTÉSZNÉ i. m. 70. l., 136. l., 53–64. sz., ill. XXIX. tábla 4–7. sz. a Kos (március), a Vízöntő (január), a Bika (április) és az Oroszlán (július) reprodukciójával.

149. SOLTÉSZNÉ i. m. 70. l., 136. l. 65–75. és 93. sz. — A 93. sz. alatt e sorozattól elkülönítve regisztrált „Virágos réten ülő nő” (XXIX. tábla 1. sz.) ennek kétségtelenül a Szűz csillagképet ábrázoló tagja. Ezt a méretben és az ábrázolás stílusában megfigyelhető azonosságon kívül az is bizonyítja, hogy ez a kép mindhárom alkalommal augusztus hónapnál került felhasználásra: kétszer (C_2b és F_1b) a nagyméretű hónapábrázolás hiányzó augusztusi metszetnek részbeni pótlásaként egyszer pedig (K_3b) a saját sorozatának megfelelő helyén.

150. SOLTÉSZNÉ ezeket „kisméretű munkaábrázolás” összefoglaló címmel említette (i. m. 71. l.), és „Melegedő férfi” (83. sz.), „Faültetés” (84. sz.), „Aratás” (92. sz.) és „Fürdőzők” (88. sz.) megjelöléssel regisztrálta az illusztrációk jegyzékében (136. l.).

13. ábra. Az évszakok ábrázolása a kolozsvári cszióban (11_{2a} lap)

dik metszet is a nyári aratási jelenetet ábrázolja méretben és kivitelben a többivel azonos módon, de más kompozícióban.¹⁵¹ Valamennyi évszakábrázolás előfordul még a köteten belül további egy-két alkalommal: részben az öröknaptár (1. fejezet) lapjain, részben a 4. fejezetben, vagy a hónapábrázolásokkal párhuzamosan,¹⁵² vagy a hiányzó, nagyméretű augusztusi metszet pótlásaként.¹⁵³

151. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 91. sz., ill. XXIX. tábla 3. sz.

152. A téli kép az A_{4a}, ill. D_{2b}, a tavaszi az A_{4b}, az aratási a C_{2b} és az őszi a B_{3b} lapon.

153. A C_{2b} lapon a nyári és az aratási, az F_{1b} lapon a nyári kép.

A címében *Magyar planétáskönyvnek* is nevezett kiadvány „Praktika a hét planéta szerint” (12.) c. részének elsődrendű illusztrációja a hét bolygót megszemélyesítő alak 48–50×27 mm méretű, keret nélküli képe (14. ábra), amely SOLTÉSZNÉ szerint „az 1568-ban megjelent frankfurti planétáskönyv metszetei nyomán készült”.¹⁵⁴ Különösen a csízio szövegének szemléltetésére szolgált a könyvdíszek utolsó csoportja, amely ugyancsak hét ábrázolásból áll. (Ezek közül ötnek a mérete is elárulja, hogy azonos sorozat tagja.) Az első fametszet az időjárásról figyelő asszony, férfi és fiatalember figurájával, nappal, holddal és csillagokkal már a kötet elején is látható (15. ábra).¹⁵⁵ „A holdról való prognosztikon” felírás alatti (F₄b) kör alakú kép az újhold égi helyzetét az állatövi csillagképekhez és a bolygókhoz viszonyítva ábrázolja (16. ábra).¹⁵⁶ „Az erek vágásáról való közönséges tanítás” élén a fametszet közepén tojásdad keretben álló emberi testet mutat, amelynek egyes tagjait a kép külső szélén babérkoszorúba foglalt 12 állatövi jellel vonal köti össze (I₂a — 17. ábra). Négy jelből két, a többi nyolcból egy-egy utalóvonal mutat az egyes testrészekre. A kép funkcióját az alatta álló négy soros vers világítja meg. Eszerint a megjelölt testrészeket nem ajánlatos eret vágni abban az időben, amikor a hold az ezt léneával összekötött állatövi jelben látható.¹⁵⁷ A növekvő, ill. a fogyó holdat jelképező, két — sarló alakú — körszeletet felhős, csillagos ég alatt kezében tartó férfi képe vezeti be a holdfázisokat ismertető fejezetet (M₃a — 18. ábra).¹⁵⁸ Az ún. kézi kompasztomot ismertető rész elején a fametszet (M₄a — 19. ábra) keleti irányba mutató, nyitott baltenyeret ábrázol, benne a hüvelykkel szorított pálcával.¹⁵⁹ A négy égtáj nevét a négy szélén látható szalagszerű keretben németül vészték az ábrára, akárcsak az öt ujj megjelölését. Az említett igen egyszerű napóra használatát mutatja be két férfi alakjával a következő fametszet (N₃a — 20. ábra).¹⁶⁰ A kolozsvári csízio szövegéhez szorosan tapadó utolsó illusztráció a tenyérjólásról szóló részhez készült (O₁b — 21. ábra). A keret nélküli fametszet nyitott bal kezét mutat, az annak egyes részeit megjelölő és a szövegben hivatkozott A–N betűkkel, ill. a négy legfontosabb tenyér vonal latin nevével.¹⁶¹

A planéták ábrázolása, amint erről a fentiekben szó esett, 1568. évi frankfurti előképre utal. Hasonló következtetésre lehet jutni a kolozsvári csízio több más metszete esetében is, az *Astronomia Teutsch* Frankfurtban 1564-ben Christian EGENOLFF örökösénél megjelent kiadásának illusztrációival történő összevetés

154. SOLTÉSZNÉ i. m. 70–71. l., 136. l. 76–82. sz., ill. XXIX. tábla 8–12. sz. — Megállapítása Otto BEHRENDSEN *Darstellungen von Planetengottheiten an und in deutschen Bauten* (Strassburg 1926) c. műve XV. táblájának reprodukciója alapján történt. Az ott említett, de bibliográfiailag nem pontosan meghatározott „frankfurti planétáskönyv”-et Peter CREUTZER *Planeten Büchlin*-jét 1568-ban Weigand HAN örökösei kiadásában Nikolaus BASSE nyomtatta Frankfurtban (ZINNER 2452 — E kiadás egy példányát az ulmi Stadtbibliothek őrzi.).
155. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 95. sz., ill. XXIX. tábla 2. sz. Mérete nem az itt megadott 65×54, hanem 53×66 mm. — Ugyanez a kép az A₃a lapon kívül a G₁a lapon másodszor is előfordul a kötetben belül.
156. SOLTÉSZNÉ i. m. 136 l. 96. sz. — Átmérője 60–61 mm.
157. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 97. sz. — Mérete 66×54 mm.
158. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 98. sz. — Mérete 54×66 mm.
159. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 99. sz. — Mérete 54×66 mm.
160. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 100. sz. — Mérete 53×66 mm.
161. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 101. sz. — Mérete 60×85 mm.

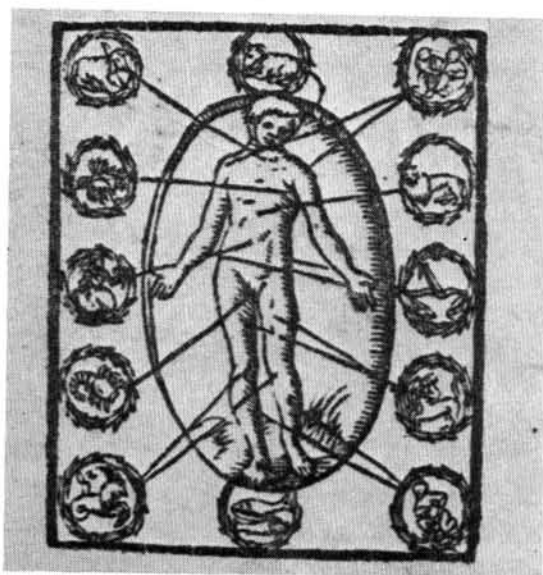
14. ábra. A hét bolygó
ábrázolása a kolozsvári
csízióban

15. ábra. Az időjárást figyelők képe a kolozsvári esízióban (G₁a lap)

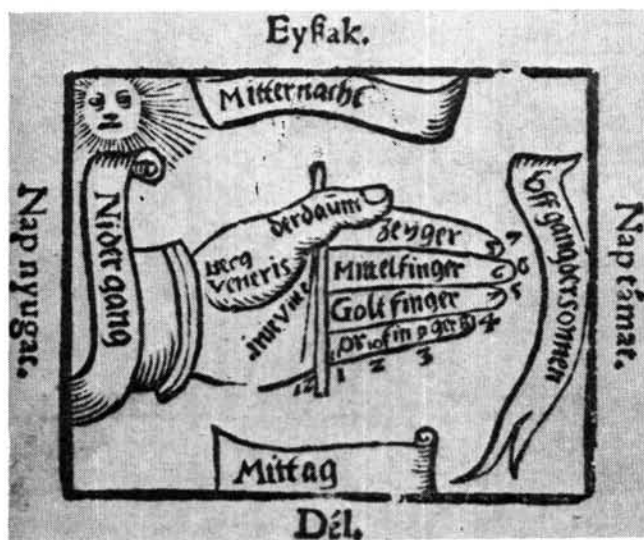
16. ábra. Az újhold égi helyzetének bemutatása a kolozsvári esízióban (F₄b lap)

17. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadóhoz a kolozsvári csízióban (I₂a lap)

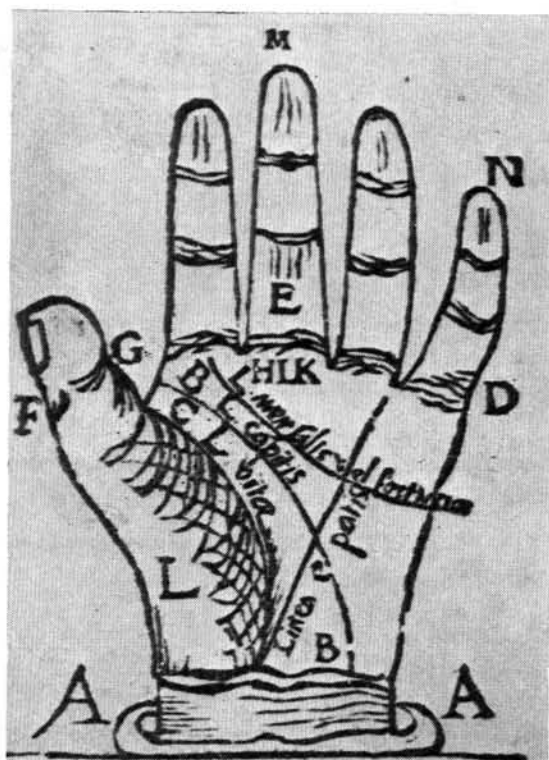
18. ábra. A holdfázisok bemutatása a kolozsvári csízióban (M₃a lap)

19. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához a kolozsvári csízióban (M₄a lap)

20. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban a kolozsvári csízióban (N₂ lap)

21. ábra. Illusztráció a tenyérjóláshoz a kolozsvári csízióban (0,b lap)

során.¹⁶² A négy évszak ábrázolásának méretei mindkettőben (Kolozsvár M_{3a} , ill. Frankfurt 3a) azonosak, és különösen a tavasz és a tél ábrázolása esetében jól felismerhető hasonlatosságot mutatnak (22. ábra). Ugyanez a helyzet a holdfázisokat bemutató metszettel, azzal a megjegyzéssel, hogy míg Frankfurtban (3b) két ember tartja kezében a holdsarlókat (23. ábra), addig Kolozsvárott (M_{3a}) egyetlen személy a két kezében. Egyértelmű a hasonlatosság az ún. kézi kompasztom illusztrációjául szolgáló kép (24. ábra) esetében is (M_{4a} , ill. 38b). Ezt a benyomást a csaknem azonos kompozíció túlmenően a német nyelvű feliratok teljes megegyezése fokozza.

SOLTÉSZNÉ megállapítása szerint a kolozsvári hónapképek is az *Astronomia Teutsch* említett kiadásában láthatók nyomán, de leegyszerűsítve készültek.¹⁶³

162. Vö. 125. jegyzet.

163. *Művészettörténeti Értesítő*. 1957. 152–153. l. — Utóbb e metszetekkel kapcsolatban nem ennek, hanem a Beham-féle előképnek ismertetésére került sor (vö. 147. jegyzet). A hónapképek nem az *Astronomia Teutsch* illusztrációival, hanem sokkal inkább a *Temporal*-nak 1561 tájt Frankfurtban Weingand HAN és Georg RAB gondozásában megjelent kiadásában levőkkel mutatnak hasonlóságot. Ennek egy példányát az Országos Széchényi Könyvtár az Ant. 3534. jelzetű kötetében az említett *Astronomia Teutsch* után kötve őrzi (vö. 242. jegyzet).

22. ábra. Az évszakok ábrázolása az „Astronomia Teutsch” 1564. évi frankfurti kiadásában (3a lap)

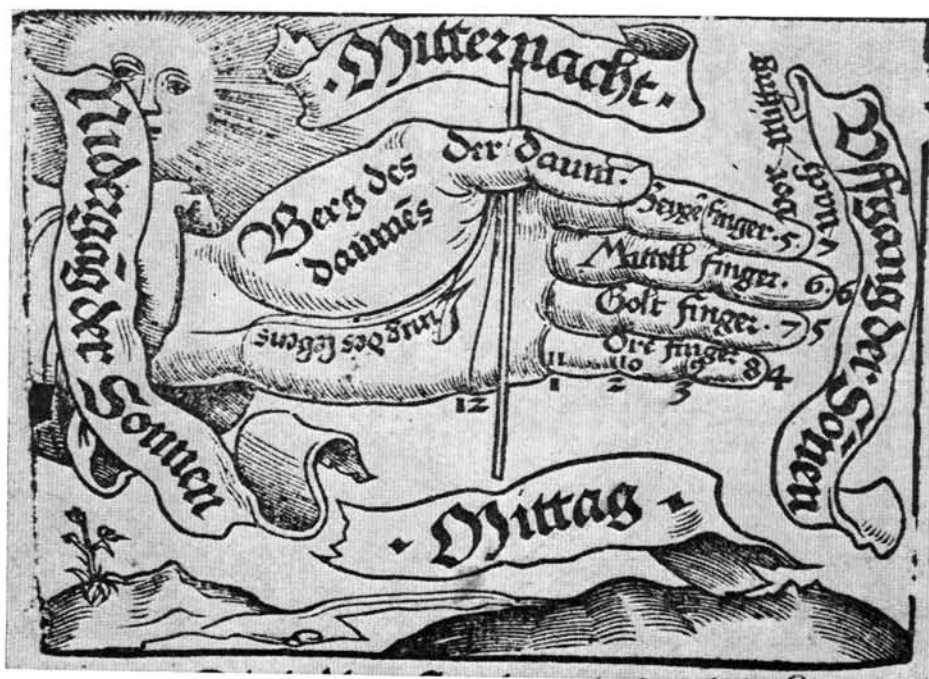
A két kiadvány közötti ikonográfiai összefüggés legmeggyőzőbben azonban a hét planéta ábrázolása ismerhető fel.¹⁶⁴ A 70×40 mm méretű és ugyancsak keret nélkül készült frankfurti metszetek (25. ábra) kitűnő képességű művész munkái, és kétségtelen mintái a kisebb alakú és gyengébb minőségű kolozsvárinak (L₃a—M₁b, ill. 61a—66b). Az 1564. évi *Astronomia Teutsch* kötetben ez a hét metszet a kolozsvári *Cisio*-val és a már fentebb említett 1568. évi frankfurti CREUTZER-féle *Planeten Büchlin*-nel¹⁶⁵ ellentétes testtartásban, vagyis tükörképszerűen, de

164. SOLTÉSNÉ szerint „Ezek a metszeteken már kevésbé érezhető a frankfurti illusztrációk hatása” (*Művészettörténeti Értesítő*. 1957. 153. l.). Ezzel szemben a nyilvánvaló összefüggés itt is éppen olyan jól felismerhető, amint ezt SOLTÉSNÉ az 1568. évi frankfurti planétáskönyv és a kolozsvári bolygóábrázolások között részletesen leírta (*A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 70—71. l.).

165. Vö. 154. jegyzet.

23. ábra. A holdfázisok bemutatása az „Astronomia Teutsch”-ban (3b lap)

24. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához az „Astronomia Teutsch”-ban (38b)

25. ábra. A hét bolygó ábrázolása az „Astronomia Teutsch”-ban

pontosan azonos kompozícióban ábrázolja a hét planétát. E nagyobb alakú frankfurti metszetek nyilván Christian EGENOLFF tulajdonát képezték, mert 1568-ban az ő örököseinek kiadásában megjelentetett *Astronomia Teutsch*-ban látható illusztrációknak dúcait ő használta már korábbi, 1528–1530 között Strassburgban folytatott tevékenysége során. A csízió szövege szempontjából számításba vehető források között már említett *Temporal* c. kiadvány¹⁶⁶ előfutáraként EGENOLFF műhelyében látott ugyanis napvilágot a REGIOMONTANUSnak tulajdonított *Natürlicher Kunst der Astronomie* c. összeállítás 1528-ban, majd 1529-ben.¹⁶⁷ Már itt megtalálhatók — természetesen még kevésbé használt állapotban — ezek a negyven évvel később Frankfurtban újra feltűnt planétaábrázolások.¹⁶⁸ Jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy mind az 1568. évi frankfurti, CREUTZER-féle *Planeten Büchlin*, mind a kolozsvári *Cisio* eme illusztrációjainak előképe ez az EGENOLFF-féle sorozat volt.

Talán nem feleltélenség, ha e hipotézis mentén haladva, arra a következtetésre jutunk, hogy Kolozsvárott 1592-ben az EGENOLFF-FÉLE műhelyben használt metszetek alapján készített dúcokkal nyomtattak. Az ún. kézi kompasztom német nyelvű feliratai alapján még az a feltevés is megkockáztatható, hogy ezeket talán nem is Erdélyben, hanem még Németországban, talán éppen Frankfurtban állították elő. A 16. század végétől a frankfurti vásárokon — többek között — nem csak kinyomtatott könyveket, de azok előállítására szolgáló felszerelési tárgyakat (matricák, öntött betűk stb.) is vásárolhattak a távoli országokból odaérkező érdeklődők. Nem lehetetlen, hogy közvetlenül, vagy más városbeliek közvetítésével ilyen módon jutott el a kolozsvári csíziók illusztrálására szolgáló metszetek egy része Erdélybe. A hónapképek között nem található augusztus¹⁶⁹ hiányának magyarázata természetesen sok minden lehet: megsérült, elveszett stb. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy valamelyik igényesebb németországi műhely olcsón túladott hiányossá vált sorozatán. A szegényesebb felszerelésű hazai nyomdák kezdetől fogva igénybe vettek csonka, néha már csak egy-két darabból álló iniciálé sorozatokat,¹⁷⁰ amelyeknek legalább is egy részét máshonnan selejtezhették ki.

Mind a szöveg, mind az illusztrációk vizsgálata tehát arra a következtetésre vezetett, hogy a kolozsvári csízió elkészítéséhez német nyelvű és németországi, feltehetően frankfurti népkönyvek szolgáltak alapul. Az eddigi kutatások alapján nem sikerült azonban olyan kiadványra bukkanni, amely egyedül szolgált volna a kolozsvári kiadvány forrásául. Feltehető tehát, hogy több mű felhasználásával szerkesztették össze a magyar csíziót.

166. Vö. 138. jegyzet.

167. ZINNER 1365. és 1393. sz.

168. Az 1529. évi kiadásnak a londoni British Library-ban 8560. bb. 46. jelzet alatt őrzött példányáról készült fénymásolatokat ugyancsak G. J. ARNOLDnak köszönhetem.

169. Vö. 149. jegyzet.

170. SOLTÉSZNÉ i. m. 43. I. és IX. tábla.

Az 1592. évi kolozsvári csizió szerkesztője

A kiadvány sajtó alá rendezője az előszóban „a kolozsvári könyvnyomató Gáspár”-ként jelölte meg magát. Ennek alapján a szakirodalom a kezdetektől¹⁷¹ szinte a legújabb időkig¹⁷² minden további nélkül ifj. HELTAI Gáspárnak tulajdonította e feladat elvégzését. Néhány más korabeli, kolozsvári kiadvány esetében is a szerkesztő a „typographus” anonymitása mögé rejtőzködött.¹⁷³ Éppen ezek egyike, az 1591-ben napvilágot látott *Magyar arithmetica* esetében mutatta ki GULYÁS Pál, hogy ennek azonosítása a fiatalabb HELTAIval hibás, majd a „typographus” személyét a kolozsvári műhely faktoraként általa feltételezett Jakob KLÖSS-ben kereste.¹⁷⁴ (Azóta kiderült, hogy a későbbi bártfai nyomdász kolozsvári tevékenysége semmivel sem bizonyítható, mert az ezzel kapcsolatos hipotézis tévedésen alapult.¹⁷⁵) GULYÁS gondolatmenetével párhuzamosan azonban joggal kétségbe vonható a *Cisio* esetében is ifj. HELTAI Gáspár szerepe, és „a kolozsvári könyvnyomató Gáspár” sokkal inkább Caspar SCHESPURGENSIS-szel azonosítható.¹⁷⁶ Ő volt az, aki HELTAINÉ halálát követően 1583-ban az akkor még kiskorú ifj. HELTAI¹⁷⁷ helyett a kolozsvári műhelyt vezette.¹⁷⁸

Az 1592. évi kolozsvári csizió további kiadásai

A hivatkozott előszó keltezése: Kolozsvár 1590. május 21. Ennek alapján feltételezhető, hogy az 1592. évi csizió címlapján álló „újonnan kiadatott” megjelölés nem a kelendőseget bizonyító, egyszerű üzleti fogásul szolgált, hanem valóban korábbi megjelenésre utal. Így elfogadható, hogy a magyar csizió első kiadása már 1590-ben látott nyomtatásban napvilágot Kolozsvárott, de abból példány vagy nem maradt fenn, vagy eddig nem került elő.¹⁷⁹ Ez nem rendkívüli jelenség, hiszen az akkoriban gyakran forgatott kiadványok (pl. énekeskönyv, tankönyv) túlnyomórészt nyomtalanul elpusztultak, így szinte a csodával határos — különösen az ilyen rendkívül kedvelt népkönyv esetében —, ha azokból, mint az 1592. évi kiadásból egy példány fennmaradt. Különösen értékes és jelentős, hogy a MTA Könyvtárának unikumában mind a hatvan levél megtalálható, bár ezek közül kilenc több-kevesebb hiánnyal.¹⁸⁰

171. *Új Magyar Múzeum*. 1853/II., 190. l., TOLDY Ferenc — *Századok*. 1869. 37. l., KNAUZ Nándor — RMK I 256. — Vö. 261. jegyzet.

172. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 104. l. — SOLTÉSNÉ i. m. 68. l. — FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. II. Bp. 1967. 186. l.

173. 1589: RMNy 626 — 1591: RMNy 665.

174. *Magyar Nyelv*. 1930. 299—302. l.

175. *Magyar Könyvszemle*. 1964. 352. l., BORSA Gedeon.

176. RMNy 684.

177. Az 1586. július 27-én elhunyt Johann FEMMICH-nek, a kolozsvári iskola rektorának emlékére megjelent egyleveles nyomtatványban *Impressum a discipulo Caspare Helti* olvasható (RMNY 587). Így amikor 1582-ben elhunyt édesanyja után a nyomdát örökölte (*Magyar Könyvszemle*. 1960. 440. l., HERPEI János), fiatal kora miatt még nem volt teljesen jogképes (FITZ 172. jegyzetben i. m. 182. l.). Hasonló volt a helyzet korábban HOFFHALTER Rudolf esetében is (*Magyar Könyvszemle*. 1970. 371—372. l., BORSA Gedeon).

178. RMNy 527.

179. RMNy 643.

180. C₁, E₃, F₂, F₃, H₃, I₄, K₄, M₃, N₂ jelzésű levelek.

JANKOVICH Miklós írt a kolozsvári csízió 1580. évi kiadásáról is.¹⁸¹ SZABÓ Károly, jóllehet maga is arra gyanakodott, hogy ez tévedés 1590 helyett, felvette bibliográfiájába.¹⁸² SZABÓ aggálya teljesen megalapozott, így az 1580. évi kiadás joggal törölhető.¹⁸³

A kolozsvári csízióval kapcsolatban FITZ József megjegyzését, miszerint „naptárakat évről évre szoktak kiadni”,¹⁸⁴ nem lehet elfogadni, hiszen itt nem egyetlen évre megjelentetett kalendáriumról, hanem öröknaptárról van szó. A fennmaradt 1592. évi kiadásban is a változó ünnepek ideje nem csupán egyetlen esztendőre, hanem az 1592–1600 közötti időkorre kiszámítva található.

Jóllehet éppen az előszó hivatkozott datálása alapján az 1590. év előtt nem, de 1592 után a csízió még további kiadásai — ha nem is minden esztendőből — de nem valószínűtlenek. Hiszen e kiadvány, amely magyar nyelven utóbb több-száz éves életűnek bizonyult hazánkban, nyilván igen kelendő lehetett már a 16. század végén is. Ehhez az egyszer már beszerzett illusztrációk rendelkezésre álló dúcai újra és újra felhasználhatók voltak, így a sok képpel ellátott, ezért az olvasók számára még inkább vonzó és ennek következtében az eladó számára kedvező áron forgalomba hozható kolozsvári csízió további kiadásainak előkerülése, ha biztonsággal nem is remélhető, hogy okozza meglepetést.

A fentieket megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy az 1592. évi csízióból ismert fametszetek közül több is, még sokáig kimutatható a kolozsvári nyomdában.^{184a} Így a nagy alakú hónapábrázolások közül a januári 1699-ben,^{184b} a kisalakú állatövi jelek közül pedig a vízöntő 1701-ben,^{184c} az ikrek 1697-ben és 1702-ben,^{184d} míg a mérleg 1696-ban és 1700-ban^{184e} került egy-egy ma ismert kolozsvári kiadvány címlapjára díszítőelemként. De az említett és ikreket ábrázoló dúc még 1805-ben is szerepelt a kolozsvári református kollégium nyomdájának leltárában.^{184f}

Más hazai csízió-kiadások

A kolozsvári csízióban használt többféle illusztráció közül a planétaábrázolások, az állatövi jelek képei, az érvágáshoz szolgáló illusztráció és a hónapképek — természetesen más és más metszetben — több más hazai nyomda termékeiben is feltűntek a 16. század utolsó és a 17. század első negyedében. Így a Joannes MANLIUS által 1588-ban Monyorókeréken készített FRANKOVICS-féle, orvosi taná-

181. *Tudományos Gyűjtemény*. 1829/XII. 80. l.

182. RMK I 167.

183. RMNy 643.

184. A 172. jegyzetben i. m. 186. l.

184a Erre figyelmet Haiman György volt szíves felhívni, akinek „Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipografus” c. munkájában (Bp. 1972) több illusztráció is látható erre.

184b RMK I 1539, címlap — Haiman i. m. 87. l., 62.11 ábra, ill. 67. példa.

184c OSZK RMK I 1623/a, címlap.

184d RMK II 1879, címlap és RMK II 2108, címlap — Haiman i. m. 87. l., 62.15 ábra, ill. 39. példa.

184e RMK I 1486, címlap és Sztripszky II 2166/372, címlap — Haiman i. m. 86. l., 62.6 ábra, ill. 29. és 85. példa.

184f Ezt az adatot külön is köszönöm Haiman Györgynek, aki erre a volt Erdélyi Múzeum levéltárában őrzött inventárium 66. lapján Nr. L. jelű tétel alatt buk-
kant, majd velem közölni szíves volt.

csokat tartalmazó kötetben¹⁸⁵ a bolygók közül Jupiter, Mars és Sol ábrázolása található.¹⁸⁶ Az átlagban 69×41 mm méretű keretbe foglalt metszetekről SOLTÉSZNÉ megállapította, hogy külföldi mércével mérve is igen színvonalasak, így azokat a nyomdász feltehetően Laibachból hozta magával,¹⁸⁷ ahol dolgozott, mielőtt 1582-től hazánkban kezdett el tevékenykedni. Érdekes, hogy ugyanennek a FRANKOVICS-féle munkának első, 1585-ben készült kiadásában, amely különböző könyvtáblákból kiáztatott részeiből immár csaknem teljes egészében ismeretessé vált,¹⁸⁸ ezek a metszetek nem láthatók.

Ugyancsak 1588-as évszámmal jelent meg Theodorus RHELASUS álnév alatt az a *Fröliche Practick*, amely „auff den Meridian dess gantzen Teutschen Landes gestellt” a „Clausenburg in Siebenbürgen” megjelöléssel látott napvilágot. Ennek alapján RÁTH György¹⁸⁹ a kiadványt hazai nyomtatványnak tartotta. CZAKÓ Elemér¹⁹⁰ és SOLTÉSZ Zoltánné¹⁹¹ a címlapon látható Saturnus és Mars metszetet¹⁹² a kolozsvári G. C. mester munkái, ill. az ottani műhely felszerelése közé sorolta. Megállapítást nyert azonban, hogy az említett kiadványban nemcsak a szerző neve, de a megjelenés helye is koholt, mert azt Samuel APIARIUS bázeli nyomdájában állították elő.¹⁹³

Jakob KLÖSS bártfai műhelyében készült 1612-ben Joannes BOCATIUS *Hexasticha votiva* c. munkája¹⁹⁴ feltűnően gazdag fametszetes díszítéssel. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek a planéták és az állatövi jelek. Az átlagban 50×32 mm méretű, keret nélküli sorozat hét bolygója közül négy (Saturnus, Mercurius, Mars és Sol) öt ízben fordul elő (26. ábra),¹⁹⁵ míg a $23-24$ mm átmérőjű koszorúba foglalt 12 zodiakális jel közül hat (Aries, Gemini, Virgo, Libra, Sagittarius és Aquarius) kilenc alkalommal (27. ábra).¹⁹⁶ A Mars bolygónak ugyanez a metszete bártfai magyar naptárakban még később és többször is előfordul: így az 1621. évi,¹⁹⁷ valamint az 1634. évi kalendáriumban,¹⁹⁸ mint az év „regnáló planétája”.

Jakob THILO szebeni műhelyében, mint a kolofonjában legpontosabban datált hazai kiadvány, 1618. augusztus 5-én délután háromkor készült el VÁSÁR-

185. RMNy 617.

186. 29a: Jupiter, 71b: Mars és 7b: Sol. — SOLTÉSZNÉ i. m. 147. l. 25–27. sz. és LXVIII. tábla 6–8. sz.

187. I. m. 115. l.

188. RMNy 532. — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972.* 173–174. l. és 1973. 191–193. l.

189. SZTRIPSKY II 2484/32 — ZINNER 2943.

190. *Az íparművészet könyve.* I. Szerk. RÁTH György. Bp. 1902. 480. l.

191. I. m. 136. l.

192. Saturnus 68×44 mm, Mars 66×48 mm.

193. RMNy App. 51.

194. Ennek az érdekes kiadványnak első ismertetését — kézirat alapján — HARSÁNYI István végezte el (*Magyar Könyvszemle.* 1913. 242. l.), majd PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán már az időközben a Todoroszku-gyűjteménytől (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoroszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922. 33. l.) előkerült példány alapján írta le (*Magyar Könyvszemle.* 1930. 304. l.).

195. Saturnus: B_{1a} — Mercurius: B_{1b} — Mars: B_{3a} — Sol: B_{7a} és D_{2b}.

196. Aries (Kos): B_{8a} és D_{2a} — Gemini (Ikrek): D_{1b} — Virgo (Szűz): B_{8b} és C_{5b} — Libra (Mérleg): D_{8a} — Sagittarius (Nyilas): A_{5a} és B_{1a} — Aquarius (Vízöntő): A_{7b}.

197. RMK I 508, C_{2a} lapon.

198. SZTRIPSKY I 1937/144, C_{1b} lapon.

26. ábra. Négy bolygó ábrázolása a bártfai Klöss-nyomdában

HELYI KERESKES Ferenc *A szomorúságról öröme változó versek* c. munkája.¹⁹⁹ Ennek utolsó lapján látható a Marsot ábrázoló 65×55 mm méretű keretes fametszet. Ugyanehhez a sorozathoz tartozik az a Saturnus kép, amely az 1606. évre szóló, szepeni magyar naptár²⁰⁰ E-ívének végén áll. Ugyanebben a nyomdában igen primitív kivitelű és rendkívül megviselt állapotban levő fametszetet is használt SIMON GRÜNGRASS az érvágási tanácsadás illusztrálására. Ennek kompozíciója lényegében azonos a kolozsvári csízióból már megismerttel.²⁰¹ A szepeni illusztrációban a középen levő emberalak körben áll, amelyet kívülről vesznek körül az állatövi jelek képei. Ezeket azután újabb, második kör fogja keretbe. Ez a metszet az említett 1606. évi magyar naptárnak²⁰² ugyancsak az utolsó, E-jelzésű ívén, továbbá az ugyanerre az esztendőre készült német nyelvű kalendárium²⁰³ D₈b lapján, végül az 1607. évi magyar naptár²⁰⁴ C₃b lapján is látható.

199. RMK I 483.

200. *Új Idő* (Brassó), 1965. február 25. Gernot NUSSBÄCHER.

201. Vö. 157. jegyzet.

202. Vö. 200. jegyzet.

203. *Volkszeitung* (Kronstadt). 1965. április 9. Gernot NUSSBÄCHER.

204. Vö. 200. jegyzet.

27. ábra. Hat állatövi jegy a bártfai Klöss-nyomdában

Ilyen „Érvágásról való figura” felbukkant Kassán is, ahol az 1628-ra szóló naptár²⁰⁵ utolsó lapján található. A 75×58 mm méretű keretbe foglalt metszet rendkívül használt, szinte már a felismerhetetlenségig lekopott. Kompozíciója megegyezik a Kolozsvárott használtéval. Különböztetve ezt az 1592. évi eszterházi szerepelt fametszetet²⁰⁶ erősen megviselten, számos helyen kitöredezett kerettel később is újra meg újra felhasználták a HELTAI-nyomdában. Megtalálható ugyanis az 1631,^{206a} 1632.²⁰⁷ és 1633. évi²⁰⁸ kolozsvári magyar naptár utolsó lapján.

Ugyancsak a kolozsvári 1631. évi naptárban^{208a} újra lenyomtatották az újhold

205. SZTRIPSKY I 1915/122 levéltári adat alapján (*Magyar Könyvszemle*, 1911. 157. 1., KEMÉNY Lajos ismerette, majd a Todoreszku-gyűjteményből (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára*. Bp. 1922 7. l.) előkerült példányt PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN ÍRTA LE (*Magyar Könyvszemle*. 1929. 214. l.).

206. Vö. 157. jegyzet.

206a. RMK I 1791, E_{8a} lapon.

207. RMK I 621, E_{8b} lapon.

208. RMK I 629, E_{8b} lapon.

208a. RMK I 1791, E_{7b} lapon.

égi helyzetét ábrázoló fametszetet, amely szintén már az 1592. évi csízióból ismeretes.^{208b}

A magyar csízióból megismert illusztrációk közül a hónapábrázolások²⁰⁹ képezik a különböző hazai műhelyekben fellelhető fametszetek leggazdagabb csoportját. A 12 képből álló sorozat vagy teljes egészében, vagy több-kevesebb hiánnyal Kolozsváron kívül még öt más nyomda termékeiben fellelhető a 16. század utolsó és a 17. század első évtizedeiben. Időrendben ezek közül első a Nagyszombatban kiadott kalendáriumokban, a mai ismeretek szerint 1579-től²¹⁰ 1607-ig²¹¹ használt, 26×59 mm méretű sorozat, amely a hónapnak megfelelő állatövi jel képét felhókaréjban a jobb felső sarokban jeleníti meg.²¹² MANTSKOVIT Bálint Detrekón a BORNEMISZA-műhelyben az 1582. évre kiadott naptárát²¹³ 30×58 mm méretű fametszetes hónapképekkel díszítette, amelyben a zodiakális jelek, ugyancsak felhők között, a bal felső sarokban láthatók.²¹⁴ A Joannes MANLIUS és utóda, FARKAS Imre nyomdájában készült, s a közelmúltban előkerült 1604. évre szóló naptárban²¹⁵ tűntek fel először a $21-24 \times 57$ mm méretű fametszetes hónapábrázolások, ahol is az állatövi jelek felhők között középen fent találhatóak. Ez alól egyedül a májusi kép kivétel, ahol az Ikrék jelképe a jobb felső sarokban áll. A műhely e fametszeteket — a mai ismeretek szerint — az 1635. évre szóló kalendáriummal²¹⁶ bezárólag használta naptárjai illusztrálására. Daniel SCHULTZ kassai nyomdája az 1625.²¹⁷ és az 1631.²¹⁸ évi naptárakban jelentette meg azt a 24×62 mm méretű hónapképsorozatot, amelyen zodiakális jelek ugyan nem szerepelnek, ellenben több képen az 1620. évszám,²¹⁹ ill. egy kurzív verzális H vízszintes szárába középen belekulesolódó S betűből kialakított szignó²²⁰ látható. A Jakob KLÖSS bártfai műhelyében készült és az 1631. esztendőre szóló kalendáriumban²²¹ $25-26 \times 56-57$ mm méretű fametszeteken a hónapok állatövi jelei kettős körívvel elválasztva a jobb felső sarokban foglalnak helyet.

Visszatérve a szebeni Mars ábrázolásra,²²² miután az azt keretező fametszet

208b Vö. 156. jegyzet.

209. Vö. 146. jegyzet.

210. RMNy 441.

211. *Magyar Könyvszemle.* 1929. 96. l., PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. Az ismertett példány a Todoreszku-gyűjteményből származott (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922. 4. l.).

212. SOLTÉSZNÉ i. m. 104–105. l., 144. l. 9–20. sz. és LVI. tábla.

213. RMNy 487.

214. SOLTÉSZNÉ i. m. 98–99. l., 142. l. 1–11. sz. és XLIX. tábla. — A januári kép nem maradt fenn, míg a májusi hiányzik a reprodukcióból.

215. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972.* 186–188. l., BORSA Gedeon.

216. RMK I 641. — A februári és márciusi képek végig hiányoznak.

217. A megjelenési hely feltüntetése nélkül: *Magyar Könyvszemle.* 1908. 74. l. — A decemberi képet a töredék már nem tartalmazza.

218. *Magyar Könyvszemle.* 1929. 215–216. l., PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. Az ismertett példány a Todoreszku-gyűjteményből származott (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922. 8. l.).

219. Március, május, június és augusztus.

220. Március, június, július(?) és szeptember.

221. SZTRIPSKY I 1925/132. — A csonka unikumban a sorozat augusztussal zárul.

222. Vö. 199. jegyzet.

a Brassóban 1557-ben megjelent *Novum Testamentum*-ból ismert,²²³ GULYÁS Pál arra következtetett, hogy e planétaábrázolás „egy ma már elveszett brassói cisio illusztrálására szolgált”.²²⁴ E feltételezés túlságosan messzemenőnek látszik. A 16. századi brassói nyomda utolsó emléke 1594-ből származik.²²⁵ A műhely új felszereléssel, metszetekkel — eltekintve a szászok statutumának Szeben vezetése alatt közösen készült két kiadásától²²⁶ — már ezt megelőzően évtizedeken át nem gyarapodott. Így, ha ugyan egyetlen planétaképből önálló, csízójellegű, asztronómiai kiadványra következtetni szabad, úgy annak megjelenései helyét inkább Szebenben, idejét pedig még az említett²²⁷ Saturnus ábra 1605. év végén történt megjelenése előtt kell keresni.²²⁸ Erre az ad lehetőséget, hogy az említett THELO műhelyből egy 1616. évi *Traumbüchlein* került elő.²²⁹ Mindez más, ilyen jellegű, német népkönyv feltételezését esetleg elfogadhatóvá teheti, bár nem bizonyítja. Még nagyobb óvatosságra kell, hogy készítsenek a messzemenő következtetésekkel szemben az említett *Manlius*-féle planétaképek. Ezeket feltehetően készen, sőt használtak (esetleg csonka sorozat formájában) szerehette be Németországból. Hogy azután valamely asztronómiai jellegű népkönyv megjelentetéséhez fel is használta volna ezeket, az ugyan nem zárható ki, de bizonyításához, sőt még valószínűsítéséhez is elégtelenek a rendelkezésre álló adatok. A bolygóábrázolások megszerzését ugyanis, amint ezt az említett szebeni példa is mutatja,²³⁰ már csak az évente kiadott naptárakban az ún. regnáló planétáknak illusztrálási szándéka is indokolja.

Jóval több a valószínűsége valami csízószerű kiadványnak és jogosabbnak tűnik ennek kikövetkeztetése a bártfai *Klöss*-műhelyből, annak 1597-ben történt alapítása és a négy planétakép, valamint a hat állatövi jegy fametszetének említett, 1612. évi feltűnése között. Különösen figyelemre méltó, hogy a bolygók ábrázolása milyen nagy hasonlatosságot mutat mind méretben, mind kompozícióban, egyrészt az azonos testtartást mutató, Kolozsvárott használt metszetekkel, másrészt az 1568. évi frankfurti planétáskönyvben²³¹ találhatókkal, jöllehet a három sorozat kisebb részleteiben világosan és könnyen megkülönböztethető egymástól. E metszetek felhasználásával előállított bártfai asztronómiai népkönyv feltételezését tovább látszik erősíteni az a körülmény, hogy KLÖSS a *Fortuna c.* magyar nyelvű sorsvetőkönyvet is a kolozsvári HELTAL-féle műhelynek első ízben feltehetően 1594-ben elkészült kiadása²³² alapján jelentette meg. Így a csízió 1597 és 1612 között Bártfán történt akár teljes és pontos átvételének lehetősége is reális.

A kolozsvári csízió illusztrálására szolgáló metszetek jelentős része (hónapképek, planétaábrázolások, érvágó figura, az újhold égi helyzetének ábrázolása) tehát az egy-egy évre kiszámított kalendárium díszítésére ugyancsak felhasznál-

223. RMNy 138, az apostoli leveleket tartalmazó rész címlapján. — Reprodukció: GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. XX. melléklet 2. sz. és SOLTÉSZNÉ I. M. III. tábla 1. sz.

224. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. III. Bp. 1961. 28. l.

225. RMNy 740.

226. RMNy 523 és 524.

227. Vö. 200. jegyzet.

228. RMNy App. 71.

229. *Volkszeitung* (Kronstadt). 1966. november 25. Gernot NUSSBÄCHER.

230. Vö. 200. jegyzet.

231. Vö. 154. jegyzet.

232. RMNy 747.

ható volt, és amint a fenti példák mutatják, ezzel a lehetőséggel a hazai nyomdák közül több élt is. Ezért a magyar csízio megjelenítésének valószínűsége ikonográfiai alapon (elsősorban az önállóan vésett állatövi jelek²³³ alapján), de még további érvekkel alátámasztva, a mai ismeretek alapján egyedül a bártfai KLÖSSFÉLE nyomda esetében fogadható el.

AZ 1650. ÉVI LŐCSEI CSÍZIO

A *Cisio magyar nyelven* csupán az 1592. évi kolozsvári kiadás egyetlen példányából ismeretes.^{233a} Ennek a változatos tartalmú magyar népkönyvnek a következő több mint félévszázadból nem maradt fenn egyetlen lapnyi töredéke sem. Hatása azonban nem múlt el nyom nélkül, amit a „*Cisio, azaz asztronómia-nak tudományának rövid értelemmel való leírása. A csillagoknak, planétáknak és égbeli jeleknek &c. különb különb természeteknek folyásáról, az embereknek négy féle complexiójáról, természetiről és tulajdonságiról, mindenik holnapban micsoda rendtartással az ember éljen mind ételben, mind italban, mind az aluvásban, förödésben, tisztulásban és érvágásban. A híres neves Király Hegy János írásából magyar nyelvre fordított és sok helyeken meg augealltattott*” c. kiadvány bizonyít (28. ábra). Ez a szöveg olvasható a címlapon, amelyet egy további, előcímvél előz meg. Ennek rektóján csak a „Cisio” szó áll kiemelő, nagy betűkkel szedve, verzóján pedig: „A nemzetes Pongracz Nagy Mihály László maga költségével nyomtatta ki Lőtsén. Vita brevis. Rex eris si recte viveris. Brevet Lőrinc által anno 1650.”²³⁴ Ez a nyolcadrét alakú kiadás a csízio új korszakát nyitotta meg, így szükséges ennek részletes vizsgálata, amelynek mind a szövegre, mind a kiadások történetére, valamint az illusztrációkra ki kell terjednie.

Az 1650. évi lőcsei csízio összevetése a kolozsvárral

Az első, de egyben legfontosabb megállapítás, amely a lőcsei és a kolozsvári kiadás szövegének összevetése során azonnal felmerül, hogy a kettő távolról sem azonos egymással. Erre már KÖNIG György is felfigyelt, de a részletes összehasonlítást nem végezte el.²³⁵ Ennek ellenére WEGER Imre a két említett város csízioját azonosnak tekintette, és megállapításait — HELTART emlegetve — lényegében a lőcsei szöveg alapján végezte.²³⁶

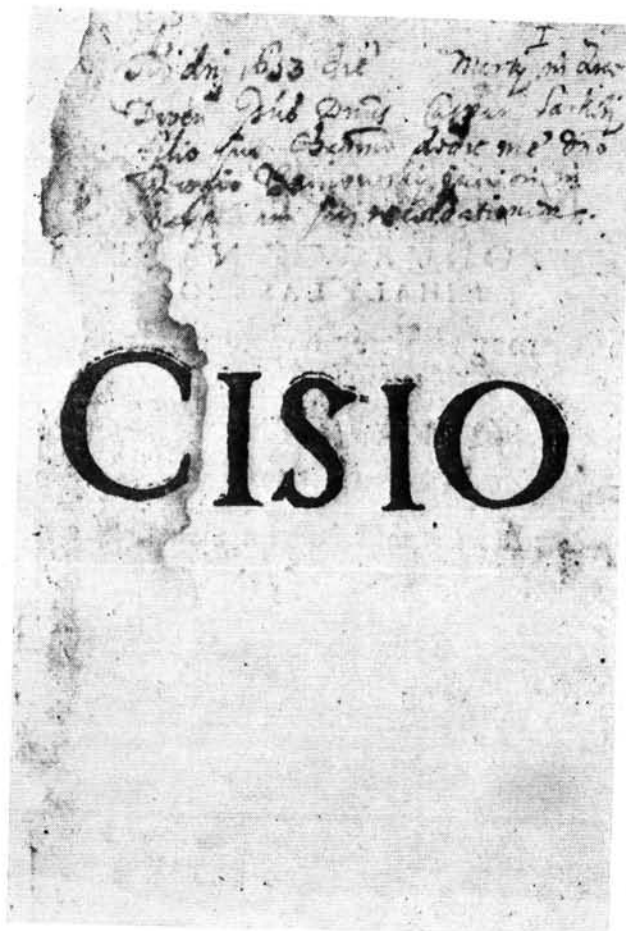
233. Vö. 196. jegyzet.

233a Ebbe a vásárnaptárba három helyen (márciusban = P_{2a}, augusztusban = P_{3a} és novemberben = P_{4a}) a korabeli kéz a következőket jegyezte be: „Sz. Gergely napján Colosvarat”, Szt. Lőrinc napjához „Colosvarat” és Mindszent napjához „Colosvarat”. Tehát a könyvet feltehetően Kolozsvárott, ill. annak közvetlenül könyvékén használhatták.

234. RMK I 1612, a kolozsvári Erdélyi Múzeum csonka példánya alapján. RÁTH György gyűjteményének teljes példányát ma a MTA könyvtára őrzi (Ráth 219a), amelyet a szakirodalom is regisztrált (*Magyar Könyvszemle*. 1880. 299. l. = SZTRIPSZKY I 1997a).

235. *Magyar Nyelvtör.* 1900. 256. l.

236. Vö. 116. jegyzet. — Az időnként így felmerülő ellentmondásokat az 1590. évi, példányból nem ismeretes kiadás (vö. 179. jegyzet) szövegének feltételezett eltéréseivel magyarázta (pl. 54. l.).

28. ábra. Az 1650. évi löcsei csízio (RMK I 1612 előzéklap és címlap)

Már a címlap szövege is lényeges eltérést mutat. Kolozsvárott ebben három elem (Cisio, Practica és Planétáskönyv) különböztethető meg. Lőcsén a „Cisio” szó után tartalomjegyzékszerű felsorolás következik, majd a szerző megjelölése is, akinek a munkájából magyarra fordították: „*Király Hegy János*”.

Az eltérések és összefüggések elemzése előtt a két cím egyetlen közös elemét, a „Cisio” szót érdemes szemügyre venni. A kolozsvári címlapon *Cisio magyar nyelven* áll, míg a hátlapon található tartalomjegyzékben a kötet húsz része közül elsőnek „Az magyar cisio” olvasható. Ez tulajdonképpen annak a kolozsvári földrajzi szélességre²³⁷ kiszámított öröknaptárnak a címe, amely a magyar „Cisio Janus” verses ünnepnaptár minden napra eső szótagját is tartalmazza. Tehát erről a kötött szövegű rigmusról előbb az öröknaptárat, majd az azzal kezdődő és igen vegyes tartalmú népkönyvet is a „Cisio” szóval jelölték. A kolozsvári kiadás „magyar nyelven”, ill. „magyar” megjelölése Lőcsén már elmaradt, ugyanakkor a „csízió” szónak ez a fogalombővülése most már végérvényessé vált. Létre jött ilymódon a szónak a bevezetőben említett második értelme, amelyet a nyelvész szakirodalom²³⁸ „népszerű-tudományos leírás (1600 körül)” megjelöléssel közölt. Ennek helyesebb megfogalmazása a fentiek alapján inkább a „természetre vonatkozó egyes ismereteket és hiedelmeket tartalmazó népkönyv (1590)” lehetne.

Fontos eleme a lőcsei címlapnak az a közlés, amely szerint a csízió „a híres neves Király Hegy János írásából magyar nyelvre fordítottatott és sok helyeken megeageáltattatott”. Ez egyben eligazítást nyújt a források kereséséhez is. „*Király Hegy János*” nem más, mint Joannes REGIOMONTANUS nevének magyarra fordítása. Az eredetileg Joannes MÜLLER nevű tudós Königsbergben született. E városnév latinus formája vált azután nemzetközileg ismert nevévé a híres asztronómusnak (1436–1476), aki átmenetileg Magyarországon is tevékenykedett. Foglalkozott a csillagászok által egyre inkább sürgetett naptárreform kérdésével is. Az ő nevével fémjelezték egyébként azt a *Temporal* című könyvet, amelyre — mint a magyar csízió számításba veendő forrására — már WEGER is felfigyelt.²³⁹

Az 1650. évi lőcsei csízió tartalma és forrásai

Sorra véve a lőcsei kiadás²⁴⁰ szövegének minden egyes részét — összevetve azt egyrészt a kolozsvári csízióval,²⁴¹ másrészt az említett, német nyelvű *Temporal*-al²⁴² — a következő megállapításokra juthatunk. A cím a *Temporal* fordítása, csupán a „Temporal” szó helyett áll a „Cisio” szó. Az ezt követő lapon kezdődő

237. Az itt megadott 47° 36' nem pontos, hiszen a város az északi szélesség 46° 46'-e alatt fekszik.

238. Vö. 24. jegyzet.

239. Vö. 116. jegyzet.

240. Ehhez az OSZK RMK I 834/b jelzetű címlap nélküli és a MTA könyvtára R 219/a jelzetű teljes példánya szolgált alapul.

241. Vö. 112. jegyzet.

242. Ehhez alapul e műnek Frankfurt am Main-ban Weygand HAN és Georg RAB által megjelentetett évszám nélküli, de 1561 tájára datálható kiadása szolgált, amelynek egy példányát az OSZK Ant. 3534 (2) jelzet alatt őrzi. — Vö. ZINNER 2268.

és „A keresztyén olvasónak” címzett előszó (A_{3a}—b) a kolozsvári (A_{2a}—A_{3a}) pontos átvétele, míg a „Más előljáró beszéd” (A_{4a}) és a „Lajstroma a dolgoknak” (A_{4b}—A_{5a}) a *Temporal*-ban a címlapot követő „Regiszter” (A_{1b}) és „Vorrede” (A_{2a}) felcserélt sorrendben közölt fordítása, ill. ennek és a kolozsvári tartalomjegyzéknek (A_{1b}) megfelelő adaptálása. A lőcsei kiadás öröknaptárt tartalmazó része (A_{5b}—C_{1b}), amelyet az említett lőcsei „Lajstrom” szövege „Cisio”-ként említ, némi módosítással Kolozsvárról (A_{3b}—D_{3a}) származik. A hónapanként közölt adatok közül a lőcsei kiadás elhagyta a napkelte és napnyugta, valamint a nappalok és éjszakák hosszának percre pontos közlését. Ezzel szemben megadja a hónapnak és a Hold ciklusának napszámát, az uralkodó állatövi jeleket, végül nem csupán a magyar, de a latin „Cisio Janus” szótagjai is olvashatók az év minden napja számára biztosított egy-egy sor végén. Az egyetlen lényegesebb, szerkezeti eltérés az, hogy a „sokadalmak”, vagyis a vásárok jegyzéke Lőcsén hónapankénti bontásban itt olvasható, míg a kolozsvári kiadásban ez a kötet végén egyetlen, önálló egységet képez (P_{1a}—P_{4b}). A négy soros szakaszokból álló hónapvers eltér a kolozsváriaktól. A lőcseinek januári kezdősora: „E hóban a húst füstben aszaltatom.”^{242a} Az „Officia XII. mensium” (C_{2a}) viszont ismét kolozsvári eredetű (E_{1a}).

A lőcsei csízióban ezután I—XLIV [helyesen XLIII] számozású, majd két további, számozatlan fejezet következik. Ezek közül az első 14 problémamentesen azonosítható a *Temporal* megfelelő fejezeteivel a megszorítással, hogy az utóbbi II. (Die Grösse einer deutschen Meil — A_{3a}) és IV. (Ausstellung der Stunde — A_{3b}) fejezete kimaradt a magyar fordításból. I. A Föld kerekességéről, temérdekségéről és szélességéről (C_{2b}) = I. Von des Erdtreichs Umkreiss, Regiment, Dicke und Weite (A_{2b}—A_{3a}) — II. A csillagoknak a Földtől, mely messze legyenek és a planéták is mely nagyok (C_{2b}—C_{3a}) = III. Wie weit das Gestirn von der Erden und jeder Planet, sampt deren Gröss (A_{3a}—b) — III. Az esztendőnek elejéről (C_{3a}—b) = V. Wenn man das Jahr anfahet (!) (A_{4a}) — IV. A nap szökő esztendőről (C_{3b}—C_{4a}) = VI. Von dem Schaltjar (A_{4a}—b) — V. A napnak kezdetéről (C_{4a}) = VII. Von dem Tag (A_{4b}) — VI. Tábla, mely mutatja óránként, melyik planéta uralkodik mind éjjel, mind nappal (C_{4a}—b) = VIII. Tafel zu den Stunden der Planeten, Tags und Nachts (A_{4b}—B_{1a}) — VII. Következik immár a hét planétáknak természetéről, járásáról, a 12 égbeli jeleknek való házairól és az embereknek születésükről, és mindegyik planétának órájában mit legyen jó megcselekedni, mit nem jó (C_{5a}—D_{3b}) = IX. Hienach folget der sieben Planeten Natur, Lauff, irer Stunden, Eigenschafften, ire Wonungen in den zwölff Zeichen des Himmels und in dem Menschen, dassgleichen was in jedes Planeten Stund zu thun oder zu lassen sey (B_{1b}—C_{4b}) — VIII. A napnak járásáról az égbeli 12 jelek által (D_{3b}) = X. Von den Sonnen Lauff, durch die zwölff Zeichen (C_{4b}—D_{1a}) — (Itt a IX. fejezetszám, amelyet a tartalomjegyzék a „Tizenként égbeli jeleknek figurája” címmel említ, kimaradt, ill. ugyanúgy összevonásra került a következővel, mint a német eredetiben.) X. Az égbeli XII. jeleknek természetéről és a Napnak azokban való erejéről és cselekedetéről (D_{4a}—E_{4b}) = XI—XII. Erscheinung der zwölff Zeichen am Firmament, wie sie von den Menschen gesehen werden, sampt der Zeichen Heuser und der Sonnen Wirckung in denselben (D_{1a}—

242a Szövegkiadása: Régi Magyar Költők Tára XVII. század. VIII. Bp. 1976. 438—439. l.

E_3b) — XI. Tábla, melyből megismerni, mindegyik égbeli jegyben, mit kell művelni és mit nem, melyben a „j” jót, a „m” mérték szerint, „g” gonoszt jegyez (E_4b) = XIII. Hiernach folgt ein Canon, was in jedem Zeichen zu thun und zu underlassen sey, darinn „g” gut, „m” mittel und „b” böss bedeutet (E_3b) — XII. A hét planéták miképpen uralkodnak a Holdnak fénye szerint, és mikor szolgáltatnak szép, tiszta, nedves és esős időt (E_5a) = XIII. Wie die sieben Planeten regieren nach des Mondes Scheyn, und wenn sie schön, feucht oder nass Wetter geben (E_4a) — XIII. Hány óráig a Hold világa fenn légyen éjszaka (E_5a-b) = XV. Wie lang zu Nacht der Mon scheint zu erfahen (E_4b) — XIV. Jövendő időnek állapotját a Holdnak fényéből miképpen megismerhetni (E_5b-E_6a) = Zukünftig Wetter auss des Monds Schein zu erkennen (E_4b-F_2a).

A csízó XV. fejezetének a címe a *Temporal* következő, sorszám nélküli ábrája feliratának fordítása: XV. Figura, melyben az esztendőnek négy fertályának tulajdonságai, holnapi, égbeli jegyei és szelei megirattatnak (E_6a-b) = Ein Figur die vier Zeyt des Jars unnd einer jeden Zyet Eigenschaft und Art Monat Zeichen und Windt anzeigende (F_1a). Az ezt követő lócsei szöveg, a „De quatour partibus anni” című latin verssel együtt (E_6b) azonban már a kolozsvári csízóból (M_2a-b) származik. A lócsei XVI. Az esztendőnek négy idejéről, avagy részeiről (E_6b-E_7b) = *Temporal* XVII. Von den vier Zeyten des Jars (F_1b-F_2a). A Lócsén ezt követő „Complexionnes quatuor partium anni” (E_7b) ezzel szemben kolozsvári eredetű (M_2b) szöveg. E helyen nem került átvételre a *Temporal* két fejezete: „XVIII. Was die Windt seyn” (F_2a-b) és „XIX. Von den Winden” (F_2b-F_3a), de az ezt követő 11 fejezet már igen: XVII. A szelekről. Hány a szél és micsoda legyen? (E_7b-E_8a) = XX. Was die Windt seind und welche (F_3a-F_4a) — XVIII. A négy elementomról (E_8b) = XXI. Von den vier Elementen Canon (F_4b) — XIX. A négy complexiónak tulajdonságáról (E_8b-F_1b) = XXII. Von den vier Complexionen der Menschen (F_4b-G_1b) — XX. Miképpen ember éljen, hogy jó egészsége legyen (F_1b) = XXIII. Von dem Regiment der Menschen (G_1b) — XXI. Az ember mint tartsa magát étel előtt (F_2a) = XXIII. Wie man sich von Essens taten soll (G_2a) — XXII. Az embereknek életéről közönségesképpen (F_2a-F_3a) = XXV. Vom Leben der Menschen in gemein (G_2a-G_3a) — XXIII. Az álmomról (F_3a-b) = XXVI. Vom Schlaff (G_3a-b) — XXIV. Purgációról (F_3b) = XXVII. Von der Purgation (G_3b-G_4a) — XXV. Orvoslásról (F_3b-F_4a) = XXVIII. Von Artzneyen (G_4a) — [Sorszám nélkül hozzányomatva: Hasznos tanulság (F_4a) = XXIX. Ein gesunde Lehr Avicenne (G_4b) — XXVI. Furdésről (F_4a-F_5a) = XXX. Von Baden (G_4b-H_1b).

Itt véget ér a lócsei csízó és a *Temporal* között eddig tapasztalható szoros szövegegyezés. Ettől kezdve a főforrássá inkább a kolozsvári kiadás válik. A *Temporal* soron következő „XXXI. Regiment Ipocratis der zwölf Monat” (H_1b-I_1b) címe még emlékeztet a lócsei XXVII. fejezet címére, míg a „XXXII. Von dem Anderlassen” (I_1a-I_2b) és a „XXXIII. Gute Lasstag” (I_3a) eleje még átkerült a lócsei XXVIII. fejezet élére, de az érvágás további részleteivel foglalkozó fejezetek már teljesen elmaradtak: „XXXIII. Ausslegung der Adern” (I_3a-I_5a) — „XXXV. Die sieben Planeten und zwölf Zeichen der Aderlasse” (I_5a-b). A lócsei „XXVII. A tizenkét hónapban az ember mint éljen Isocrates tanítás szerint és minemű napokról, melyekből a régiek megismerték a következő időnek állapotját és az égjárásnak és a csillagoknak külömb-külobm természetének folyásából a gyermekek születésekről való rövid praktika” a kolozsvári kiadvány két

jelentős szövegrészének csaknem teljes átvétele. E fejezetet Lőcsén úgy alakították ki, hogy előbb az első mondat elhagyásával a kolozsvári 10. rész ($I_{3a}-L_{2a}$), majd a 4. rész ($E_{2b}-F_{3b}$) szövegét havonta összevonták ($F_{3a}-G_{3a}$). A lőcsei eszió szövegének az eredet szempontjából szinte egyetlen, valamelyest bizonytalan része a „XXVIII. Ereik vágásáról” szóló fejezete ($G_{3b}-G_{4b}$). Ennek első fele ugyanis a *Temporal* XXXII. és XXXIII. része elejének kivonata, de nem pontos fordítása, míg második fele a kolozsvári 9. rész (I_{2a}) második feléből származik: eleinte valamelyest átdolgozva, de a végén már szó szerint.

A XXIX. fejezettől kezdve azután a lőcsei kiadvány szövege kizárólag a kolozsvárirra támaszkodik: XXIX. Physiognómia ($G_{4b}-G_{7a}$) = (17.) Physiognomia, a tagoknak állásáról való ítélet ($N_{2b}-O_{1a}$) — XXX. Chyromantia ($G_{7a}-G_{8a}$) = (18.) De chyromantia. A chyromanticusok azt tartják, hogy egy linea is az embernek kezén nincsen ociosa és ok nélkül való ($O_{1b}-O_{2b}$) — XXXI. Karácsony napjából jövő egész esztendőnek állapotját miképpen megismerhetni karácsony estéről ($G_{3b}-H_{1a}$) = (3.) Miképpen a karácsony napjából az egész esztendőnek mivoltát megismerhetjük ($E_{1b}-E_{2a}$) — XXXII. Karácsony nap után való 12 napból esztendőről-esztendőre minden hónap állapotját miképpen megismerhetni ($H_{1a}-b$) = (3.) Miképpen a karácsony nap után való tizenkét napból, esztendőről esztendőre, az időnek mivoltát megismerhetjük (E_{2b}) — XXXIII. Paraszt embernek regulái az időnek változásáról ($H_{1b}-H_{7b}$) = (7.) Prognostica tempestatum, azaz paraszt embernek regulái az idő változásáról ($G_{1a}-H_{9a}$) — XXXIV. Villámlásról ($H_{7b}-H_{8a}$) = (8.) Villámlásról (H_{2b}) — XXXV. A mennyütő kőről ($H_{8a}-b$) = (8.) [A menny]ütő [kőről] ($H_{3a}-b$) — XXXVI. Mennyütő kőnek miképpen kell Isten után ellenállni a bölcs fizikusok tanítása szerint ($I_{1a}-I_{2a}$) = (8.) A mennyütő kőnek mint kell Isten után elleneállni a bölcs fizikusok írása szerint ($H_{3b}-H_{4b}$) — XXXVII. Az üstökös csillagról ($I_{2a}-I_{3a}$) — (8.) Az üstökös csillagról ($H_{4b}-I_{1a}$) — XXXVIII. A szívárványról, melyet irisnek mondanak a deákok (I_{3a}) = (8.) A szívárványról (I_{1b}) — XXXIX. A nap fényének fogyatkozásáról (I_{3a}) = (8.) De eclypsi solis, a nap fényének fogyatkozásáról (I_{1b}) — XL. Az újságról és holdfogyatról való tanúság, mely felette hasznos a magvető embernek plántálónak és örökséghez való favágáshoz és egyéb dolgokhoz és műveknek, amelyben a holdnak járást kell megítélni ($I_{3b}-I_{4a}$) = (14.) Az újságról és holdfogyatról való tanúság ($M_{3a}-b$) — XLI. A földnek építéséről ($I_{3a}-b$) = (15.) Terrarum cultus. A földnek építéséről ($M_{3b}-M_{4a}$) — XLII. Kézi kompasztom és árnyékóra, azaz bal kezében mi módon ismerhessék meg az órát az úton járók és egyéb dolgokban foglalatosak, mikoron a nap tiszta és szépen fénylik ($I_{4b}-I_{1a}$) = (15.) Kézi kompasztom és árnyékóra ($M_{4a}-N_{1b}$) — XLIV. [helyesen XLIII.] Figura, mi módon álljon az ember, aki az órát akarja megnézni (I_{6b}) = (16.) Figura, mi módon álljon az ember, mely az órát nézi (N_{2a}) — [XLIV.] A lovak betegségekről való orvosságok ($I_{7a}-L_{2a}$) = (19.) A lovaknak betegségekről való orvosság ($O_{2b}-P_{1a}$). A lőcsei eszió utolsó fejezete: „Az országok és fővárosokról, melyek és melyik jegy alatt vannak, feljegyzése” ($L_{2b}-L_{4a}$). Ez az utolsó az egyetlen rész, amely nem szerepel sem a kolozsvári kiadásban, sem a *Temporal*-ban, így feltehetően a lőcsei kiadvány szerkesztőjének toldaléka, amelyet a kötet elején álló tartalomjegyzék sem említ. Erre az utólagos hozzáfűzésre utal az annak első bekezdése végén álló mondat: „E rövid jegyzést e planétás könyvnek végébe nyomtattam.” Azért is figyelemreméltó ez a megjelölés, mert jóllehet a lőcsei címben — mint már szó esett róla — eltűnt a hármas tagolódásra

(Cisio, Practica és Planétáskönyv) történő kolozsvári utalás, de a kötet összeállítója vagy nyomtatója itt mégis „planétás könyv”-ről írt.

A köteten belül elfoglalt helyük alapján eltérő, két vásárnaptár összevetése során kiderül, hogy a kettőnek szövege bár jelentős részben fedi egymást, részleteiben azonban különbséget mutat. Így a lőcsei különösen a felvidéki városok egész sorát vette fel ide.^{242b} Ugyanakkor a kolozsvári kiadás is tartalmaz a másikban nem található helységneveket.^{242c} Végső soron a lőcsei „sokadalmak” jegyzéke valamivel gazdagabb a kolozsvárinál.

A vizsgáldás végső eredményeként egyértelműen megállapítható, hogy a lőcsei csízió, szinte csupán jelentéktelen terjedelmű részletek kivételével, kizárólag két forrásból merített: egyrészt a *Temporal* című német népkönyvből, amelyet zömmel a kiadvány első felében, másrészt a kolozsvári csízióból, amelyet inkább a második felében hasznosított. A kolozsvári csízióból át nem vett részek a következők. A 2. fejezet elejéről a változó ünnepek rendje az 1592–1600 évkörre ($D_3b - E_1a =$ négy lap). Ezzel a lőcsei csízió elhagyott minden olyan elemet, amely a kiadványt bármilyen szempontból is egyetlen esztendőhöz, vagy akárcsak évkörhöz kötötte volna. Ilyen módon tehát valódi öröknaptárrá vált ennek első része. A kolozsvári 4. fejezetből mellőzték Lőcsén a várható időjárásra vonatkozó jóvendőléseket ($E_2b - F_3b = kb.$ öt lap). Ez a „praktika” viszonylag könnyen nélkülözhető volt, hiszen a kolozsvári kiadvány további jelentős részei (pl. 3, 6, 7, 8, 13, 14.) is hasonló, meteorológiai témájúak. A kolozsvári 5. ($F_3b - F_4a =$ másfél lap) és 6. ($F_4b =$ egy lap) fejezetet, vagyis a jellemtípusok ismertetését és a hold „viselkedéséből” levonható időjárási prognózist elhagyva a lőcsei XIX. és XIV. részek a *Temporal*-ból (XXII. és XVI. fejezet) fordított szöveget adják. A kolozsvári csízió következő fel nem használt részlete az amúgy is rövid 9. fejezetének ($I_2a =$ egy lap) néhány sornyi első fele. Végül a 10. rész ($I_3a - L_2a =$ összesen kb. fél lap terjedelemben) a lőcsei kiadvány XXVII. része nem vette át az embereknek a születésükkor uralkodott állatövi jelek szerint adott kolozsvári tanácsokból az első mondatot.

A lőcsei XXVIII. fejezet az „Erek vágásáról” a *Temporal* XXXII. és XXXIII. részének első felét kivonatossan közli, de a többit nem. A német népkönyvnek e témával foglalkozó további részei (XXXIV–XXXV. fejezet = kb. nyolc lap) így tehát nem kerültek lefordításra. A „Regiment Ipocratis” című XXXI. fejezet (= 12 lap) helyett Lőcsén inkább a kolozsvári 10. és 4. rész szövegét vették át. Hasonló sorsra jutott a *Temporal*-nak a szeleket részletesen ismertető XVIII. és XIX. fejezete (= összesen kb. egy lap), továbbá a német mérföldről és az óra felosztásáról szóló rövidke II. (= 3 sor) és IV. (= 9 sor) fejezete.

Tehát a lőcsei csízió mind a kolozsvári kiadvány, mind a *Temporal* szövegének zömét magába olvasztotta. Az igénybevétel aránya a hazai nyomtatvány esetében 120 lapból kb. 13 kivételével az egész, vagyis terjedelmének közel 90 százaléka, míg a 74 lapnyi német műnek mintegy kétharmada. A lőcsei kiadvány szerkesztője a két forrás közötti átfedés nem túl gyakori esetében részben az egyik, részben a másik mellett döntött. A sorrendben is eszközölt, ha nem is túl jelentős arányban, némi változtatást.

242b Így pl. a januári kiegészítés: Lőcse, Nyitra, Kiszseben, Privigye és Szécsény.

242c Így pl. februárban Mátyás napján: Németi, Szatmár, Zemplén, Szepsi és Keresztúr.

A „Temporal”

Miután a lőcsei csízió két forrása közül a kolozsvári a fentiekben már alaposan megtárgyalásra került, így a továbbiakban csak a *Temporal*-al szükséges foglalkozni. Ennek a műnek az eredetére a címlapon büszkén feltüntetett REGIOMONTANUS neve alapján kell visszakövetkeztetni.²⁴³ A nagy csillagász 1475–1531 évekre kiszámított kalendáriumát latin és német nyelven 1474-ben saját maga rendezte sajtó alá Nürnbergben.²⁴⁴ Ezeket a neves augsburgi nyomdász, Erhard RATDOLT 1489 és 1499 között több ízben is újra elkészítette.²⁴⁵ Az akkori idők legigényesebb tudományos állásfoglalását tükröző összeállítás pontosságával és megbízhatóságával joggal számíthatott a szakkörök érdeklődésére, amit a többszöri utánnnyomás is tanúsít. Azonban már 1476-tól különböző kiegészítésekkel „színesítve” is sorra megjelentették. E bővítések mozgatóereje nyilván az érdeklődők körének szélesítése és persze mindenekelőtt az ezzel járó jobb értékesítési lehetőség volt.²⁴⁶ Az üzleti haszon érdekében egyre fokozódott REGIOMONTANUS művének felhígítása. Minél több olyan elemmel „gazdagították” a tudós szerző kalendáriumát, amelyek alkalmasak voltak a primitív emberek babonás jövendöléseket elváró igényeinek kielégítésére, annál több példány eladását remélhették a terjesztők.

Az első jelentős, ilyen jellegű „bővítés” a 16. században HANS AM WASEN (RÜEGGER) közreműködésével 1508-ban Zürichben megjelent *Ein Kalender mitt Sinem vun Stunden* c. összeállítás volt, amely rögtön meg is kettőzte az eredeti munka terjedelmét.²⁴⁷ A következő átalakítás után *Kalendarium teutsch* címmel Johann SITTICH-nél látott több kiadás is napvilágot 1512–1518 között Augsburgban.²⁴⁸ Ekkorra már az eredetileg asztronómiai igényességű szöveg a beleerőszkolt asztrológiai, meteorológiai bővítésekkel, valamint az egészségre és más gyakorlati kérdésekre vonatkozó tanácsokkal teljesen deformálódott. Ennek ellenére továbbra is REGIOMONTANUS neve alatt jelent meg, hiszen a tudós tekintélyét az értékesítés érdekében természetesen felhasználták.

1528-ban Strassburgban Christian EGENOLFF műhelyében *Natürlicher Kunst der Astronomei kurtzer Begriff* címmel készült el először az a német nyelvű népkönyv, amelynél a kalendárium már nem csak a címében nem szerepelt, de a szövegben is háttérbe szorult a későbbi kiegészítések között.²⁴⁹ Ez volt az őse és

243. Ezzel a témával a magyar szakirodalomban — ZINNER szintézisét megelőzve — WEGER Imre foglalkozott (vö. 116. jegyzet). Megállapításai és következtetései többségükben ma is helytállóak. REGIOMONTANUS naptárának „családfáját” is gondosan összeállította (vö. 116. jegyzet i. m. 32. l.). Az általa ott betűkkel megkülönböztetett csoportok az alábbiakban is közlésre kerülnek.

244. ZINNER 46–48.

245. 1489: ZINNER 366–367. — 1492: ZINNER 480. — 1496: ZINNER 620–621. — 1499: ZINNER 732.

246. ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück, 1968. 202–203. l.

247. ZINNER 908 = WEGER B. csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 203. l.

248. 1512: ZINNER 966. — 1514: ZINNER 1014. — 1518: ZINNER 1097. = WEGER C. csoport — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 203–204. l.

249. 1528: ZINNER 1365. — 1529: ZINNER 1393. = WEGER D. csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

egyben közvetlen elődje a most már *Temporal* címmel²⁵⁰ kiadott munkának, amelyet első ízben 1533-ban Erfurtban nyomtatott ki Wolfgang STÜRMER.²⁵¹ Ezt követte az összes további, most már egytől-egyig Frankfurt am Mainban készült kiadás. Időrendben ezeket Hermann GÜLFFERICH két évszám nélküli kiadványa vezeti.²⁵² A céget azután mostohafia, Weigand Han örökölte, aki a *Temporal*-t még utoljára kétszer megjelentette.²⁵³ A kialakult szöveg — még mindig REGIOMONTANUS neve alatt készült — kiadásai már változatlan szövegű, pontos utánnyomatai a korábbiaknak.²⁵⁴

A neves csillagász kalendáriumát mások és más módon — a *Temporal* kialakulásával párhuzamosan — ugyancsak tovább alakították. REGIOMONTANUS eredeti naptárának adatai 1531-ig terjedtek. Az ezt követő esztendőben látott napvilágot ugyancsak az ő nevével *Von den zwölf Zeychen* és *Kalendarium ... bis auff das 1556* címmel ez a kiadvány Jakob CAMMERLANDER strassburgi műhelyében.²⁵⁵ 1535-ben készült el ugyanitt a *Kalendarius der siben Planeten, zwölf Zeichen und der XXXVI. Bildern des Himmels* kezdettel az a kötet, amely „KÜNIGSPERGER” mellett már HYGINIUS nevét is feltüntette, de a mű ARISTOTELES, AVICENNA és HIPPOCRATES kisebb írásain kívül a borpárlat készítésének módját is tartalmazta Michael SCHRICK nyomán.²⁵⁶ Ezt követően sűrű egymásután több kiadásban is közreadták ugyanott, de most már *Ein neuer Kalendar* címmel,²⁵⁷ az augsburgi Heinrich STAINER pedig 1539-ben *Kalender vonn allerhande artzney* kezdettel jelentette meg.²⁵⁸

Ugyanezekben az években alakult ki a fentiekben²⁵⁹ már ismertett *Astronomia Teutsch* című, hasonló tartalmú, német nyelvű, asztronómiai népkönyv, amely címében már nem tüntette fel REGIOMONTANUS nevét. A *Temporal* pedig, mint harmadik rész, belekerült a korábban ugyancsak tárgyalt *Grosses Planeten buch*-ba,²⁶⁰ amely címlapján — több más szerző mellett — ezért REGIOMONTANUS-t is megjelöli forrásai között. Ezzel nem csupán a nagy asztronómia naptárának útját lehetett végigkísérni népkönyvvé válásáig, beleértve a *Temporal* kialakulását, sőt részbeni utóéletét is, de egyben újra megjelentek — legalábbis részben — a kolozsvári csizió számításba vehető forrásai, amelyek összefonódása most ismét megvilágítást nyert.

250. B. MITHOFF *Temporal Deutsch* című és Erfurtban állítólag 1529-ben megjelent munkáját csak emlegeti a szakirodalom, de tanulmányozására példány ismeretének hiányában nem került sor (ZINNER 1383).

251. 1533: ZINNER 1541. — 1534: ZINNER 1572. — 1536: ZINNER 1642. és 1643. = WEGER F₂ csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

252. BENZING, Josef: *Hermann Gülfferich zu Frankfurt/M. und sein populärwissenschaftlicher Verlag*. 39. sz. [1548 táján] és 68. sz. [1550 táján] (*Das Antiquariat* [Wien] 12. (1956). 131–132. l.) — WEGER F. csoport.

253. [1561 táján]: ZINNER 2268. (Georg RABE társaságában) — 1568: ZINNER 2465. (Martin LECHLER nyomdájában) = WEGER F₁ csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

254. Így pl. a HAN-féle kiadások mind negyedréte alakúak és 38 levél terjedelműek [vö. OSZK Ant. 3534 (2)].

255. ZINNER 1491a és 1502a.

256. ZINNER 1607.

257. 1536: ZINNER 1644. — 1537: ZINNER 1675. — [1538 táján]: ZINNER 1698. = WEGER E. csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

258. ZINNER 1725.

259. Vö. 126. jegyzet. — WEGER G. csoport.

260. Vö. 122. jegyzet. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

Johannes MÜLLER nevét a latin REGIOMONTANUS, a német KÖNIGSBERGER (KÜNIGSPERGER), vagy akár a magyar KIRÁLYHEGYI (*Király Hegy*) alakban a 16. században kialakult sokféle mű több évszázadon át tüntette fel. Ezek közül több is közvetett, vagy közvetlen forrása a kolozsvári, ill. a löcsei csíziónak. Így nem okozhat meglepetést, hogy ez utóbbit is az ő neve fémjelzi. A fentiekben részletesen kifejtettek alapján azonban egyértelmű és szükségszerű a következtetés, hogy e kiadványok közül már egyik sem tekinthető a hírneves csillagász munkájának. Sok személy közreműködésével a népnek bár széles körű, de ugyanakkor bizony alacsony igényeinek kielégítésére gyökeresen átalakított munkák jelentek így meg, amelyeket már nem lehet egyetlen személy nevéhez sem kötni, hanem szerző nélküli népkönyvként kell nyilvántartani.²⁶¹

Az 1650. évi löcsei csízió szerkesztése

Visszatérve most már a Lőcsén 1650-ben kiadott csízióra, ugyanezt kell itt is leszögezni: ennek az írásnak semmi köze sincs már REGIOMONTANUS-hoz. Hogy ki volt az a személy, aki ezt a *Temporal*-ból és a kolozsvári csízióból összeállította, továbbá, hogy ez mikor és hol történt, arra nézve szinte semmi támpont sincs. A kiadványban a nyomdászton kívül csupán egyetlen korabeli név található, ez pedig a címlap hátán olvasható „nemzetes PONGRÁCZ NAGY Mihály László maga költségével nyomtatta ki.” Ő feltehetően azonos a 18. században kihalt nagymihályi PONGRÁCZ családnak azzal a tagjával, aki 1696-ból ismeretes, mert ugyancsak László nevű édesapját 1639-ben már elhunytként emlegették. Leszármazottat tőle a genealógiai szakirodalom nem ismer.²⁶² Ha valóban vele azonos a löcsei csízió megjelentetője, úgy 1650-ben még viszonylag fiatalnak kellett lennie.

A mai ismeretek mellett nem dönthető el, hogy vajon ez a PONGRÁCZ László csupán üzleti vállalkozásként adta közre ezt az írást, vagy ő maga volt az, aki a fent körvonalazott szerkesztési munkát is elvégezte. Ez utóbbi témával kapcsolatos vizsgálódásai során KÖNIG György csupán addig jutott, hogy a löcsei csízió forrása német nyelvű lehetett, amire a helyenként felbukkanó német nyelvű szavak alapján következtetett.²⁶³ Ez a megállapítása a *Temporal* című német

261. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968/1969.* 219. l., FAZAKAS József. — Érdemes itt megjegyezni, hogy a magyar csízió hosszú életének utolsó szakaszában, 1833-tól kezdve, amelynek megtárgyalása már kívül esik e tanulmány témáján, előbb „Előre bocsájtott tudósítás”, majd „Előszó” címmel közvetlenül a címlap mögé tudálékos magyarázatot fűztek a mű keletkezésének körülményeiről az alábbi mondatokkal kezdve: „E könyvecskét Királyhegyi Müller János (Joh. Müller Regiomontanus, mely városnak közönségesen ismert német nevezete Königsberg Poroszországban), híres csillagász, mennyiség- és erőműtudor írta, ki 1436. esztendőben született s már 40-éves korában meghalt, miután e könyvet 30 év alatt szerzett időjárás tapasztalatokkal, számos természettani és csillagászati jegyzetekkel s ábrákkal kiadta 1471-ben. (Magyarra Heltai Gáspár, kolozsvári pap fordította 1575-ben.)” — Ez az „Előszó” olvasható többek között a csíziónak Budapesten BAGÓ Márton és fiai megjelöléssel, de évszám nélküli kiadásában is (OSZK Phys. 795m), amelyet 1909. április 24-én Rózsa Kálmán és neje nyomdája kötelespéldányként szolgáltatott be. — Jellemző e szöveg naivitására, hogy a csízió fordítójának az idősebb HELTAI Gáspárt tartva a munka elvégzésének idejét annak halála utáni esztendőre helyezte, amikor is azonos nevű fia viszont még csak kisdíák lehetett (vö. 177. jegyzet).

262. NAGY Iván: *Magyarország családjai. IX.* Pest, 1862. 447–448. l.

263. Vö. 235. jegyzet.

népkönyvnek a fentiekben kifejtett szerepét csak aláhúzza, de további következtetések levonására nem ad módot. Részletesebben foglalkozott a csízió szerkesztésének körülményeivel WEGER Imre, amikor „A Regiomontanus-kalendárium magyar fordítása” megjelöléssel tárgyalta azt.²⁶⁴ Ennek során felfigyelt a lőcsei kiadvány IV. fejezetének egy részletére, amely a szököévvvel kapcsolatban elpanaszolja a naptáraknak a csillagászok, így REGIOMONTANUS által is megfigyelt hibájára, amelynek következtében a kalendárium az évszázadok során már több mint egy héttel eltért az égitestek mozgása által meghatározott időszámítástól. Ezt az állapotot szüntette meg azután XIII. GÉRGELY pápa 1582-ben elrendelt reformja. A protestánsok éppen a pápai rendelkezés miatt hosszabb-rövidebb ideig még a régi naptár mellett tartottak ki, amint erről e tanulmányon belül, feljebb, PÁZMÁNYNAK e témával foglalkozó írása kapcsán, már szó esett. A lőcsei csízió szövege erről így ír: „E tévelygés eltávoztatásáért az elmúlt esztendőkbén a római pápa reformálta a régi kalendáriumot, kivel már sok helyen élnek és az Istennek híven most is szolgálnak, mint igaz a régi kalendáriumban. Szép dolog volna és méltó dicséretre, hogyha azok is felvennék az új kalendáriumot, akik ez ideiglen ellene tusakodtanak, csak az egyenességért, mely az utolsó időben igen szükséges a keresztyének között és az ünneplésben való nagy visszavonásért” (C₃b).

Miután e fejezet szövegét a lőcsei kiadvány nem a kolozsváriból vette át, az az 1592. évi csízióból természetesen hiányzik. A *Temporal* VI. fejezetének végén a sürgető naptárreformról a következő mondat olvasható: „Aber das ist verbotten, es geschehe denn durch gemeine Christenheit, müssen wir also solchen Irrthumb leiden.” (A₄b). Miután a *Temporal* szövege a 16. század második negyedének elején alakult ki,²⁶⁵ csak a már korábban megállapított reformigényről szólhatott, de a félszázaddal későbbi pápai intézkedésről természetesen nem. WEGER a magyar szöveg „elmúlt esztendőkbén” szavait tévedésből — vagy valamelyik 18. századi kiadásból — az „elmúlt esztendőben” alakban másolta. Ennek alapján arra gondolt, hogy az írás eredetileg 1583-ban keletkezett. Miután a csízió a keresztyén egység érdekében a pápai intézkedés elfogadására buzdítja a „tusakodókat”, vagyis a protestánsokat, WEGER lehetetlennek tartotta, hogy ilyent HELTAI irt volna. Ezért olyan németországi szöveget feltételezett, amely 1583-ban keletkezett volna.²⁶⁶

Miután a lőcsei csízióban „az elmúlt esztendőkbén” olvasható, így az 1583. évszám kényszerítő ereje elesik. Jogosnak látszik tehát az a feltételezés, hogy a *Temporal* meghaladott mondatát a fordító-összeállító helyettesítette az idézett mondatokkal. A keresztyénység megoszlása különösen szembeszökő volt az ünnepek alkalmával, hiszen azokat az új-naptár szerint máskor ülték a katolikusok, mint az ó-naptárhoz Magyarországon egészen a 17. század derekáig ragaszkodó protestánsok. Elképzelhető, hogy ezt a szövegrészt a 17. század első felében és a vallásilag megosztott Szepességben írták, ahol a negyvenes években a CSÁKY István főispán által Szepesváraljára betelepített jezsuiták hatására a nemesség egy része katolizált.²⁶⁷ Így PONGRÁCZ László személye mint szerkesztő számításba vehető.

264. A 116. jegyzetben i. m. 53–56. l.

265. Vö. 249–251. jegyzet.

266. A 116. jegyzetben i. m. 54. l.

267. BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I.* Bp. 1922. 242, 247, 254. l.

A fordítással kapcsolatban megemlíthető az a furcsa megoldás, amely a magyar kiadvány XXVII. fejezetének címében figyelhető meg. Ez így kezdődik: „A tizenként hónapban az ember mint éljen Isocrates tanítása szerint” (F-a). Ez a kolozsvári eredetiben így szól: „Regimen minden hónapra, azaz micsoda rendtartással éljen az ember . . .” (I_{3a}). A *Temporal* igénybe nem vett, de a témával foglalkozó XXXI. fejezetének címe viszont „Regiment Ipocratis der zwölff Monat” (H_{1b}). Feltételezhető, hogy a fordító-összeállító, vagy azért mert érzékelte, hogy a kolozsvári szöveg eltér a németben olvasható és a nagy ókori orvosnak, HIPPOCRATES-nek tulajdonított egészségügyi tanácsoktól, vagy egyszerűen csak tévedésből, az ókori szónok, ISOCRATES nevét írta bele a címbe.

Már a fejezetek címeinek összevetéséből is kiderül, hogy nemcsak ortográfiai-lag modernizálták az átdolgozás során a kolozsvári kiadás magyar szövegét, de annak sok latin fordulatát is elhagyták, ill. lefordították.

A kolozsváritól eltérően a lőcsei csízióban nem található sem aláírás, sem datálás, amely a részletekről eligazítást nyújthatna. A szöveg legkésőbbben 1650-ben keletkezett, hiszen ebben az évben már BREWER kinyomtatta Lőcsén. A mai ismeretek mellett nem bizonyítható, hogy ez volt az első kiadás, de ugyanakkor nem is zárható ki ilyen feltételezés. A címszöveg végén álló „sok helyen megaugeáltattott” kifejezés ugyanis nyilván a REGIOMONTANUS-nak tulajdonított *Temporal* szövegéhez viszonyítva értendő, vagy talán egyszerűen a kiadvány kelendőségét volt hivatott ez a fordulat elősegíteni.

Az 1650. évi lőcsei csízió további kiadásai

Az eddig tárgyalt és 1650-ben készült kinyomtatásán kívül ismeretes a lőcsei csíziónak két további, ugyancsak nyolcadrét alakú, de hely és évszám nélküli kiadása. Az egyiket még SZABÓ Károly ismertette,²⁶⁸ míg a másikat FAZAKAS József.²⁶⁹ Utóbbi elvégezte ezeknek az 1650. évi kiadással²⁷⁰ (továbbiakban A.) történt összevetését is. Eszerint mindkét évszám és hely megjelölése nélkül megjelent csízió a lőcsei BREWER-nyomdában készült 1650 után, és ezen belül a SZABÓ által leírt kiadás (továbbiakban C.) későbbben, mint a FAZAKAS által ismertetett (továbbiakban B.).

A fenti megállapítást egyedül a terjedelem vizsgálata is megerősíti már. Az A. kiadás beosztása $A^8 - K^8 L^4 = [84]$ levél, noha a szakirodalom az utolsó füzet terjedelmét csak két, így az egész kiadványét pedig [82] levélben jelölte meg. A B. kiadásból csupán egyetlen, elején és végén hiányos példány ismeretes. Ezt FAZAKAS azután — az A-nak a szaksajtóban a fentiekben említett hibás terjedelemmegjelölése alapján — bibliográfiailag csak fenntartással egészítette ki.²⁷¹ Pedig a B-nek is bizonyosan [84] levele volt, hiszen az szinte sorról sorra pontos utánnomata az A-nak. Mindezzel szemben a C. kiadás beosztása ezektől eltérően $A^8 - H^8 J^2 = [66]$ levél. Miután a szöveg és az illusztrációs anyag ebben a kiadásban is lényegében azonos az A-val és B-vel, a csökkentett terjedelem első-sorban kisebb betűfokozat megválasztásával volt elérhető. Ez a változtatás a C.

268. RMK I 1590. — A szövegben C. kiadásnak jelölve.

269. Vö 261. jegyzet. — A szövegben B. kiadásnak jelölve.

270. Vö. 234. jegyzet. — A szövegben A. kiadásnak jelölve.

271. Vö. 261. jegyzet.

kiadást már önmagában is a másik kettő mögé sorolja az időrendben. A B. és C. kiadás kronológiailag pontosabb besorolása, akárcsak FAZAKAS sorrend-megállapítása, mindenekelőtt a kötetekben látható számos fametszet állapota alapján történhet.

Az 1650. évi lőcsei csízió illusztrációi

Az 1650. évi lőcsei csízió, akárcsak a kolozsvári, könyvdísz tekintetében kiemelkedik a műhely többi kiadványai közül. A nem a közvetlenül a szöveget illusztráló iniciálék és záródíszek száma és aránya — figyelmen kívül hagyva az öntött cifrákból, vagyis körzetekből kialakított mintákat — ez alkalommal is alacsony. A kötetben található két, klisé alapján készült iniciálé közül a 17×17 mm-es „N”-betű a „Keresztyén olvasónak” címzett előszó (E_3a), míg a 22×21 mm-es „A”-betű a „Más előjáró beszéd” (A_4a) szövegének első betűjét emeli ki. A három záródísz közül az első az öröknaptár (C_1b), a második az „Officia XII. mensium” (C_2a), míg a harmadik a VI. fejezet végén (C_4b) található. A két iniciáléval és három záródíszsel szemben a többi 54 metszet egytől egyig a kötet mondanivalójához csatlakozik. Ezek mind számban, mind témában teljesen megegyeznek a kolozsváriakkal. A 12—12 darabból álló három sorozat megoszlása és felhasználása azonban eltérő a kolozsváritól: míg ott két sorozaton állatövi csillagképek és egyen a hónapok ábrázolása látható, addig Lőcsén a helyzet ennek a fordítottja, vagyis két hónapkép mellett egyetlen zodiakális jelet viselő sorozatot tartalmaz. Valamennyi csupán egyetlen alkalommal szerepel a kiadványban, míg Kolozsvárott a hónapábrázolásokat kétszer is használták a kötetben belül.

Az első hónapkép-sorozat mérete általában $25-27 \times 56-58$ mm, míg a júliusi magassága, amelynek rajzolata is talán némileg eltér a többitől, csak 23 mm. Az állatövi jelek felhőkaréjjal elválasztva a kép jobb felső sarkában láthatók (29. ábra). Ezek a metszetek díszítik az öröknaptárt tartalmazó részt (A_5b-B_3b). A másik hónapkép-sorozat mérete $21-23 \times 57-59$ mm. Az előbbinél jóval dúsabb rajzoltú metszeteinél a zodiakális jelek — ismét csak felhőkaréjban — a kép felső szegélye mentén, de középen helyezkednek el (30. ábra). Ez alól csupán március és május kivétel, ahol a Kos, ill. az Ikrek a jobb felső sarokban láthatók. Ez a második sorozat a csízió XXVII. fejezetét illusztrálja, amely a tizenkét hónap szerint ad különböző természetű jóslást, „praktikát” (F_5b-G_3a).²⁷² Az állatövi jeleknek általában 30 mm átmérőjű koszorúba foglalt, önálló képeiből áll a harmadik, ugyancsak 12 tagból álló fametszetsorozat (31. ábra). Ez a X. fejezetet díszíti, amely ezeknek „Az égbeli XII. jeleknek természetéről” szól (D_4a-E_4a).

Az illusztrációk következő csoportját a planéták képei alkotják (32. ábra). Az általában $61-63 \times 40-41$ mm méretük alapján a metszetek összetartozónak tűnnek, hiszen ettől csak a Mars 43 mm szélességgel mutat bizonyos eltérést. Ezzel szemben a bolygókat megszemélyesítő alakok mögötti háttér szempontjából két kép eltérő. Míg ötnél ez dísztelen és fehér, addig Venus esetében az alakból

272. Feltűnő, hogy az 1626. esztendőttől több mint egy évszázadon át folyamatosan megjelentetett lőcsei kalendáriumokban egyik hónapkép-sorozat sem fordul elő, jöllehet a kis, tizenhatodréti alakú kiadvány mérete (a szedéstükör szélessége kb. 62 mm) ezt elvben lehetővé tette volna.

29. ábra. A hónapábrázolások egyik sorozata a lőcsei csízióban

30. ábra. A hónapábrázolások másik sorozata a lőcsei csízióban

31. ábra. Az állatövi jelek sorozata a lőcsei csízióban

32. ábra. A hét bolygó
ábrázolása a lőcsei csí-
zióban

33. ábra. Az évszakok ábrázolása a lőcsei csízióban (E_6 levél)

kiinduló sűrű, dicsfényhez hasonlítható sugarakból áll, Luna-nál pedig a háttér fekete. Ez a sorozat a 7. fejezetet illusztrálja, amely mondanivalóját „a hét planétának természetéről” foglalja össze (C_5a-D_2b). A négy évszakot jelképező $34-35 \times 30$ mm méretű metszet ismét egyértelműen összefüggő csoportot alkot (33. ábra). A téglalap alakú kereten belül a jelenetek álló tojásdad formában helyezkednek el, míg a négy sarkot egy-egy kis növénydísz tölti ki. Felhasználásukra „az esztendőnek négy fertályinak tulajdonsági”-ról szóló XV. fejezetben került sor (E_6a-b).

A még hátralevő hét metszet között több esetben ismerhető fel a méret, ill. a kivitel alapján az összefüggés, de egybetartozásuk szempontjából a legdöntőbb, hogy ezek a csízió szövegét a legközvetlenebbül illusztrálják. Az első a már Kolozsvárról megismert kompozíció, a nap, a hold és a csillagok alatt az időjárást vizsgáló személyek képe, amely a „Paraszt emberek regulái az időnek változásáról” című XXXIII. fejezetet díszíti (H_1b — 34. ábra). Ez az ábra a főcímlapon (A_2a) is viszonylátható, Így vált idővel ez a metszet a csízió állandó jelképévé is. Az egyetlen illusztráció, amely mind kompozíciójában, mind funkciójában a kolozsvári megfelelőjéhez képest lényeges eltérést mutat, az a „Hány óráig a hold világa fenn legyen éjszaka” című XIII. fejezethez készült, amely azonban különös módon a XIV. fejezet címe után került (E_6b — 35. ábra). A kb. 72 mm át-

mérőjű kör alakú ábra közepén nyolc csillaggal az égen ábrázolt városkép részlete (kapu, bástya, torony stb.) látható beépítetlen előtérrrel. Ezt vékony üres gyűrű foglalja körbe. Továbbhaladva a kép külső kerete felé, négy körgyűrű követi egymást, amelyek közül a legbelső a legkeskenyebb, a két következő nagyjából azo-

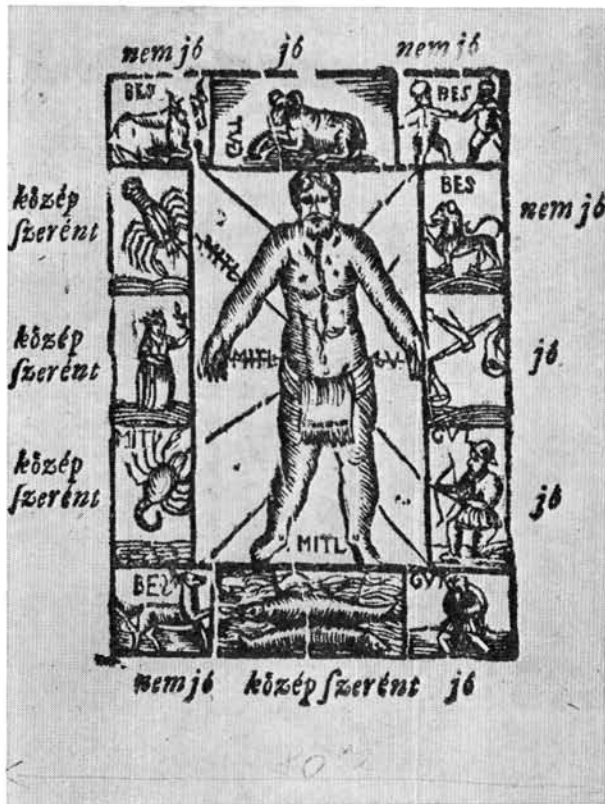

34. ábra. Az időjárást figyelők képe a lőcsei csízióban (címlap és H₁b lap)

35. ábra. Az éjszakai holdfény hosszát mutató tábla a lőcsei csízióban (E₆b lap)

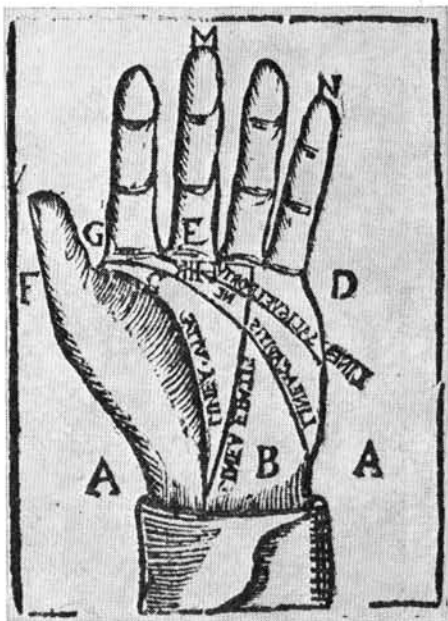
nos méretű, míg a legkülső a többinél lényegesen szélesebb. Ezt a négy gyűrűt a középpontba irányuló sugárvonalak harminc egyenlő részre osztják fel. A legkülső sorban a hold harminc nap alatti alakváltozását mutatja be, újholdtól teliholdig és vissza, újra az újholdig, azaz teljesen sötét kis körtől naponta növekedő fehér sarlóval, az egészen világos teliholdig, majd most már növekvő fekete sarlóval az újholdig. A második gyűrűben a fenti változások napszáma látható 1-től 30-ig. Valamennyi gyűrű adatai az óramutató járása szerint haladnak, a kiindulás pedig

36. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadóhoz a lőcsei csízióban (G₃b lap)

a jobb szélről történik. A kívülről harmadik és negyedik körgyűrű a harminc nap során az óra, ill. a perc számát mutatja, amennyi ideig a hold éjjel látható, ill. „világít”. Miután ez a fejezet a *Temporal*-ból származik, a kolozsváriból mind ez a szöveg, mind ez az illusztráció hiányzik. Van azonban helyette más feladatra és más szerkezetben ugyancsak kör alakú, a holddal kapcsolatos csillagászati ábra (F₄b — 16. ábra) a hozzávaló szöveggel. Még ebben az eltérésben is párhuzamosság érzékelhető, ami arra utal, hogy milyen szoros az ikonográfiai rokonság a kolozsvári és a lőcsei csízió között.

A lőcsei kiadványoknak eddig még nem tárgyalt öt illusztrációja csak erősíti ezt a fenti megállapítást. Eszerint a XXVIII. fejezetnek az érvágáshoz tanácsadásul szolgáló és mind a kolozsvári csízióból, mind más hazai műhely kalendáriumaiból a fentiekben már tárgyalt ábrája természetesen itt is szerepel (G₃b — 36. ábra). A 77×52 mm méretű fametszet középső mezője téglalap alakú, akárcsak az azt körülvevő 12 állatövi csillagképe. A meglehetősen megviselt, kopott dúc német eredetűre vall, hogy az utasítást „gut”, „mitl.” és „bes” szavak rávésésével mutatja. A tenyérjósárláról szóló XXX. fejezet illusztrálásának feladatát a 67×48 mm méretű fametszet látja el (G₇b — 37. ábra) a kolozsváriéval azonos szerkezetben. Az egyik eltérés az, hogy az „L”-betűjel a bal hüvelykujj tövére a Lőcsén használt dúcra lemaradt. A másik igen jellegzetes különbség az, hogy a jóslás szempontjából legfontosabb tenyérvonalak latin elnevezésének szövege Lőcsén tükörrírásban látható. Ez azt bizonyítja, hogy a dúc vésésekor nem gondoltak arra, a különben e munkánál alapvető követelményre, hogy ott mindent fordított, vagyis tükörkép-helyzetben kell ábrázolni. Csak ez biztosítja ugyanis, hogy a levonat (pl. az írás) azután a kívánt állást mutassa. Érdekes módon az egyetlen verzálisból álló jeleknél — akárcsak az egész tenyérenél — a lőcsei dúc metszője betartotta ezt a szabályt, egyedül a tenyérvonalak feliratánál tévedett.

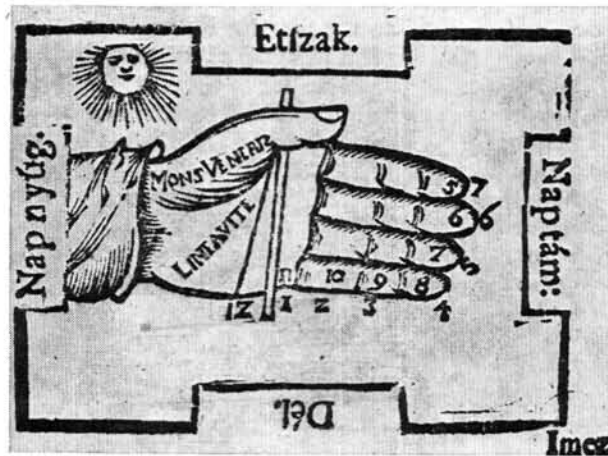
37. ábra. Illusztráció a tenyérjósáshoz a lőcsei csízióban (G₃b lap)

A növekvő és a fogyó holdat kezében hordozó férfi 49×68 mm méretű képén a kolozsvárihoz képest „megöregedett”, ugyanakkor viszont „mozgékonyabbá” vált, mert már nem áll mereven szétvetett lábakkal, hanem Lőcsén a XL. fejezetben járás közben látható (I₃b — 38. ábra). Az ún. kézi kompasztom, vagyis a nyitott tenyérben kialakítható egyszerű napóra 50×60 mm méretű illusztrációja a lőcsei XLII. fejezetben (I₄b — 39. ábra) annyiban tér el kolozsvári megfelelőjétől, hogy a négy oldalvonal mentén az égtájak nevét viselő szavakat szedés útján állították elő. Ráadásul az ujjak elnevezéseit, amekyek Kolozsvárott németek, itt nem vésték rá az eredeti dúcra. Az utolsó, 49×67 mm méretű ábra a primitív napóra használatát hivatott bemutatni a szabadban a XLIV. [helyesen 43.] fejezet szövege segítségével (I₆b — 40. ábra). Ez, akárcsak a címlapon is szereplő és az időjárást vizsgálókat bemutató másik kép, a kolozsvárihoz képest fordított testállásban, vagyis tükörképben ábrázolja a személyeket.

A lőcsei csízió illusztrációinak jelentős része már az 1650-es kiadásban meglehetősen rossz állapotban tűnik fel. Így a metszetek keretei sok esetben (elsősorban a planétáknál) sérültek vagy már erősen hiányosak is. A sorrendben második

38. ábra. A holdfázisok bemutatása a lőcsei csízióban (I, b lap)

39. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompaszton használatához a lőcsei csízióban (I, b lap)

hónapkép-sorozat (F₅b—G₃a — 30. ábra) meglehetősen durva javítgatás nyomait viseli magán. A használat során a dúcok a sokszorosítás céljaira szolgáló felülettel párhuzamosan megrepedhettek. „Rendbehozataluk” úgy történt, hogy a fatömböcskéket ezzel merőlegesen átszőgezték. Azonban a szegek fejei aszerint, hogy nem teljesen beverve kicsit kiemelkedtek és így megfestékeződtek, sötét folt formájában hagytak nyomot, avagy túlságosan mélyre beütve a fametszeten hiányként, vagyis fehér kör alakjában jelentkeznek a papíron. E sorozat 12 tagja közül legalább nyolcnál jól kivethető ez az egyenként egy-három szegnyom. Az érvágási illusztráció nagyfokú kopottságáról és német feliratozásáról már a fenti leírás

40. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban a lőcsei csízióban (I.é. lap)

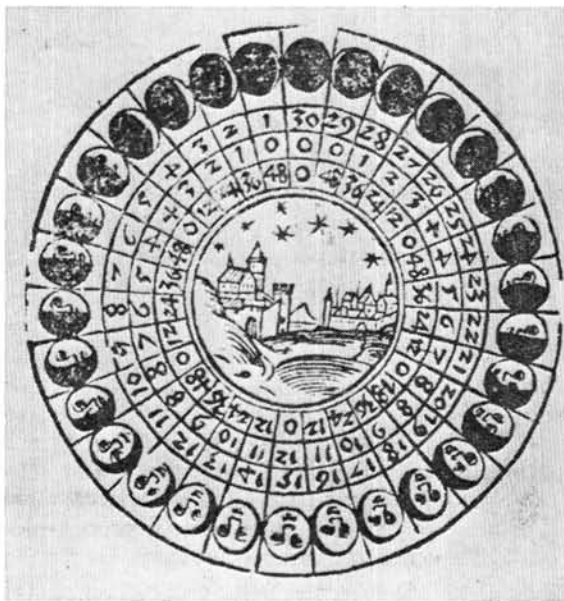
során szó esett. Jogosnak tűnik ennek alapján az a következtetés, hogy a lőcsei csízió metszetei vagy legalábbis azok egy jelentős része kész, sőt használt formában került a szepességi város műhelyébe. Így tehát még a könyvdíszek beszerzése terén is párhuzamosság érzékelhető a kolozsvári és a lőcsei csízió között. Ismeretes a BREWER-nyomdának egyik 1627. évi kiadványa, amelynek címlapján látható fametszet SZABÓ Károly szerint „mennyezetes trónon ülő királyt ábrázol, koronával fején s pallossal kezében. A fametszet egyik szegletében paizs áll egyfejű sassal, a másikban egy vértezett lovas kivont karddal, paizsán a magyar czimer kettős keresztjével.”²⁷³ Ezzel szemben kétségtelen, hogy a bal alsó sarokban levő koronás sas Lengyelországot, a jobb alsó sarokban látható lovas pedig Litvániát jelképezi. Nyilvánvaló tehát, hogy a közepén függőlegesen, de viszonylag alig látható módon elrepedt ducot valamelyik lengyel, feltehetően krakkói műhelyből kiselejtezték, majd onnan — valószínűleg alkalmi vétel formájában — a megindulás nehézségeivel küzködő lőcsei műhelybe került. Nagyon valószínű, hogy a csízió könyvdíszének legalábbis egy része hasonló úton-módon jutott el a Szepességbe.²⁷⁴

A németországi asztrológiai és meteorológiai népkönyvekben, amint ez a fentiekben a kolozsvári csízió könyvillusztrációinak ismertetése során már alapos megtárgyalást nyert, a két hazai kiadás díszének előképei sorra fellelhetők. A lőcsei kiadvány egyetlen fametszete, amely Magyarországon újnak számít, a XIII. fejezet illusztrációja, amelyről leolvasható, hogy a Hold mennyi ideig „világít” éjjelenként. Miután a szöveg ehhez a *Temporal*-ból származik, így ter-

273. RMK I 564.

274. GULYÁS Pál, aki csupán általánosságban foglalkozott a lőcsei csízió könyvdíszítésével, úgy írt arról, mint amely „valószínűleg valami hasonló külföldi kiadványból vétetett át” (*A könyv sorsa Magyarországon. III. Bp. 1961. 32–33. l.*).

mészetesen az ezzel a metszettel szinte pontosan megegyező kép is fellelhető abban (E₄b — 41. ábra). Áll ez olyan apró részletekre is, mint pl., hogy a közepén látható városkép felett mindkét kiadványban hét csillag ragyog. De akárcsak a szövegben, a könyvdíszek terén is nagy az átfedés a német népkönyvek között. Így nem csodálható, hogy a kép a már többször említett *Astronomia Teutsch*-ban is majdnem azonos formában megtalálható (42. ábra).²⁷⁵ Itt a csillagok száma tíz, az újhold pedig a kép felső részén található. Ez utóbbik tapasztalható külön-

41. ábra. Az éjszakai holdfény hosszát mutató tábla a „Temporal” 1561 tájt megjelent frankfurti kiadásában (E₄b lap)

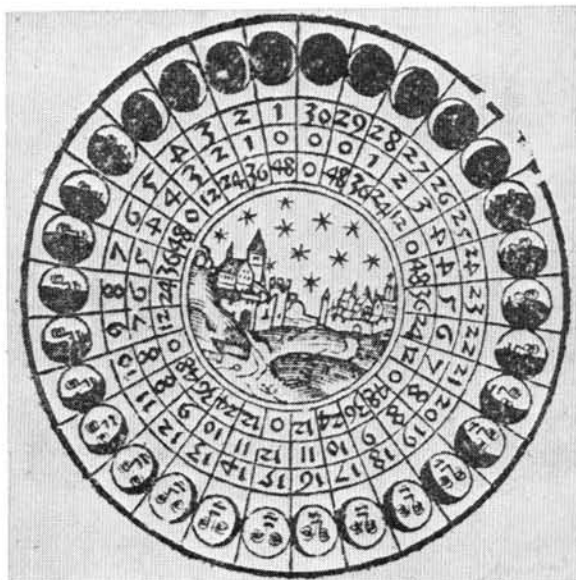
ben a *Temporal*-ban is, míg Lőcsén ez a metszet jobb oldalán látható. Tehát a lőcsei csízió illusztrációi, akárcsak a kolozsvárié, németországi előképek nyomán készültek. Az sem zárható ki, hogy magukat a dúcokat is ott vették, és csak utólag — részben erősen használva — kerültek Magyarországra.

A lőcsei csízióban alkalmazott fametszetek egy része, szám szerint 14, fellelhető a BREWER-nyomda másik kiadványában, LIPPAY János magyar nyelvű *Calendarium oeconomicum perpetuum* c. kiadványában is.²⁷⁶ Ennek két lőcsei

275. Vö. 125. jegyzet 6a lap.

276. A mű első kiadása 1662-ben Nagyszombaton látott napvilágot (RMK I 995), majd a 18. században is még több alkalommal kiadásra került: Kassa 1721, 1751, Győr 1753. E munka tartalmi elmozdítása már kívül esik e tanulmány keretein, hiszen a magyar csízió kialakulására nem volt már befolyással. Mind ezzel, mind az öröknaptárakkal műfaji rokonságot mutat David FRÖHLICHnek, a neves késmárki csillagásznak *Calendarium perpetuum* c. műve amely 1639-ben

kiadása is ismeretes: az egyik az 1674-es évszámot viseli (továbbiakban D.),²⁷⁷ a másiknak egyetlen ismert példánya (továbbiakban E.)²⁷⁸ erősen csonka, a címlapja is hiányzik, és bibliográfiailag eddig ismeretlen. A meglevő részeinek besorolása és könyvdíszei pontosan megegyeznek az 1674. évi kiadásával. LIPPAY művében a hónaponként elvégezendő gazdasági munkáknak felsorolásánál (A₅a—F₅b) viszontláthatók a csizióból megismert hónapképek: mégpedig január—április a második (30. ábra), a többi az első sorozatból (29. ábra). Ezen kívül az éjjeli

42. ábra. Az éjszakai holdfény hosszát mutató tábla az „Astronomia Teutsch”-ban (6a lap)

holdfény időtartamát mutató, kör alakú ábra (G₂a — 35. ábra), továbbá a kézi napóra használatát illusztráló nyitott tenyér rajza (G₂b — 39. ábra) tűnik fel újra. Miután a két évszám nélküli csiziókiadás (B. és C.) illusztrációs anyaga zömmel megegyezik az 1650. éviben megismerttel, így elvben öt kiadványban (A.—E.) egész sor metszet vonható vizsgálat alá, hogy az 1650. évi csiziót (A.) és az 1674-ben készült *Calendarium oeconomicum perpetuum*-ot (D.) alapul véve az időrendi besorolás is elvégezhető legyen. Sajnos ezek közül csak a tenyérrajz mutat a használatból eredő olyan biztos elváltozásokat, amelyek alapján a három datálatlan kiadás (B., C. és E.) időrendi besorolása megkísérelhető.

a bártfai Klöss-műhelyben készült el (OSZK Évkönyve 1963—1964., 131. l.). Ennek első, az öröknaptárt tartalmazó részében (A₂a—B₃b) a latin *Cisio Janus* is megtalálható. A negyedret alakú, 18 számozatlan levelet tartalmazó (kollációja A⁴—D⁴E²) nyomtatvány illusztrációt nem tartalmaz.

277. RMK I 1167.

278. OSZK RMK I 1596/a — A következő levelek hiányoznak a példányból: A₁-s, B₁₋₃, B₈, C₁, C₈, F₁ és F₈.

E metszet négy oldalvonala mentén, amint erről a fentiekben már szó esett, az évtájakat jelölő szavakat három (egy hosszú és két rövid) vonallal elválasztva a képtől, nyomdai betűkkel szedték ki. A kelet megjelölése a csízióban: „Nap támat.” (A.), „Nap támad.” (B.) és „Nap tám:” (C.), míg LIPPAY munkájában „Nap kelet” (D. és E.). A B. kiadás javítottnak tűnő helyesírása alapján tartotta azután — több más indok mellett — FAZAKAS²⁷⁹ későbbinek az A-nál. E felirat belső, függőleges kerete az A-ban ép, az összes többiben (B.—E.) megtört. Így az említett öt kiadvány közül bizonyosan az 1650. évi a legrégebb. A kép alján elhelyezkedő „Dél” feliratot baloldalt szegélyező, rövid keret a két datált kiadásban (A. és D.) ép, míg a másik három, datálatlanban (B., C. és E.) már megtört. Pontosan ez a jelenség figyelhető meg a kép bal alsó szélén látható „Nap nyug.” felirat belső, függőleges kerete felső részén. Ezek alapján mindhárom keltezés nélküli kiadvány megjelenési ideje 1674. utánra helyezendő.²⁸⁰

A későbbi lőcsei csíziók datálása

A metszetek e három problematikus kiadás kronológiájához sajnos nem nyújtanak további, megbízható támpontot. Azonban a betűtípusok állapota, használati foka eligazításul szolgálhat ezek nyomtatási idejének pontosabb megállapításához.²⁸¹ Ezek szerint a B. kiadású csízió közvetlenül az 1674-ben készült D. után jelenhetett meg: úgy 1675 körül.²⁸² Az E. jelölésű *Calendarium* ennél hozzávetőleg egy évtizeddel később láthatott napvilágot, kb. 1684—85 táján.²⁸³ A C. kiadású csízió, amely a fentiekben már bemutatottan, erősen eltérő jelleget mutat az A-tól és B-től, valószínűleg csak később, az 1710-es években hagyta el a lőcsei sajtót.²⁸⁴

279. Vö. 261. jegyzet. — Ugyanott a 220. lapon a fametszet reprodukciója is látható a B. kiadásból.
280. FAZAKAS József (vö. 261. jegyzet) valószínűnek tartotta, hogy a B. kiadás a 17. század harmadik negyedében készült.
281. E vizsgálatokat a lőcsei BREWER-műhely történetével behatóan foglalkozó PAVERCSEK Ilona volt szíves elvégezni, akinek fáradozásáért e helyen is köszönetet mondok.
282. Az antikva szövegtípus és a fejezetcégekben alkalmazott kurzív betűk használati foka a D. kiadásban tapasztalhatóhoz hasonlít legjobban, míg 1679-ben (RMK I 1239) már lényegesen kopottabb. A B-ben legalább öt olyan más betűtípus szerepel még, amelyet Lőcsén az 1640-es évek óta használtak, majd végleges eltűnésükre az 1674. évi felújítást követő három-négy esztendőn belül sor került.
283. Az egyetlen ismert példány könyvtári feldolgozása során FAZAKAS a szedési sajátosságok és a datáláshoz általunk is felhasznált fametszet keretének állapota alapján úgy találta, hogy ezt a kiadványt Lőcsén később nyomtatták, mint az 1674. évi kiadást (FAZAKAS József szíves szóbeli közlése). — Az antikva szövegtípus állapota nagyjából megfelel az 1683. évre szóló lőcsei kalendáriumban (RMK I 1310) tapasztalhatóval. Ugyanitt megfigyelhető — akárcsak LIPPAY munkájának e csonka példányban fennmaradt kiadásában — a kurzív típusnak az a jellegzetessége, amely szerint a verzális „S” nagyobb fokozatból származik. Az 1688. esztendőre készült naptárban (RMK I 1376) már nem vették igénybe ezt a kalendáriumok előállításához elszerűtlenül alkalmazott, kopott szövegtípust. Ennek alapján tehető az E. kiadás megjelenésének éve 1684—5 tájára.
284. Az antikva szövegtípus ugyan feltűnik már a 17. században (1696 végén = RMK I 1508), de a használati foka még 1708-ban (RMK I 1761) sem éri el a C. kiadásban tapasztalhatót.

A további vizsgálódást újra csak a csízió három kiadására (A.—C.) korlátozva, megállapítható, hogy bár az illusztrációk és azok elhelyezése a szövegen belül lényegében mindháromban azonos,²⁸⁵ a többi könyvdísznél eltérés tapasztalható. Az A-ban fentebb ismertetett két iniciálé a kötet elején megismétlődik a B-ben, míg a C-ben csak az „N”. A három záródísznél is tapasztalható eltérés. Az A-ban csak három helyen alkalmazott (C₁b, C₂a és C₄b) fametszetek mind négyzetes alakúak és viszonylag kisebbek, ezzel szemben a B-ben ugyanazokon a lapokon található díszek méretre nagyobbak és csúcsát lefelé mutató háromszög formát mutatnak. A C-ben már csak két záródísz látható, mert az öröknaptár végén erre a korábbiaktól eltérő tördelés miatt nem jutott már hely. Az első, nyomdászjelvény jellegű testes metszet (49×58 mm) ugyan a másik kettővel azonos szövegrésznél, azaz a „Officia XII. mensium” szövege alatt helyezkedik el (B₄b), de a másik záró dísz nem a VII. fejezet előtt, mint az A-nál és a B-nél, hanem e részen belül a Sol-ról és Venus-ról szóló ismertetés között található. Mindez csak meg erősíti a fentiekben mondottakat, amelyek szerint a kiadások megjelenése között jelentős idő telhetett el: az 1650. évi A. és az 1675. esztendő táján készült B. között negyedszázad, míg a B. és a C. kiadás között még ennél is több.

A szöveg vizsgálata alapján kiderül, hogy az újabb és újabb kiadások igen mechanikus utánszedés alapján készültek. Jó példa erre a hibák kritikátlan átvétele. A „Lajstrom”-nak nevezett tartalomjegyzékben, a kötet elején, a fejezetek címe azok sor számára utal. Az utolsó két tétel így szól: „Figura, mint forduljon ember 43, Lovak betegségéről való orvosságok 44”. Míg a 42. fejezettel bezárólag a szövegben mindegyik fejezetszám és cím megegyezik a tartalomjegyzékkel, addig a „Figura” a helyes 43. helyett az A-ban XLIV, a B-ben azután ez, a római számok esetében gyakran előforduló sajtóhiba nyomán, XLVI-ra torzult. A C. azután ugyanezt a kétszeres hibás számot vette át. A három csízió-kiadásnak fent ismertetett időbeli sorrendjét támasztja alá újól a IV. fejezetben az új időszámítás bevezetésére vonatkozó és fentebb már idézett egyik mondat eleje. Ez az A-ban (C₃b—C₄a) így szól: „Szép dolog volna // volna, és méltó dicséretre”. A „volna” szó ismétlését az magyarázza, hogy először a lap alján órszóként szerepel, majd másodszor a következő lap tetején a szöveg ezzel folytatódik. A B-ben ugyanez (C₄a): „Szép dolog és méltó dicséretre”. Tehát úgy tűnik, hogy az

43. ábra. A csízió 18. század eleji löcsei kiadásában az ősz jelképező korábbi kép helyére került fametszet (D₅b lap)

285. Az állatövi jelek kör alakú képei közül a skorpió nehezen felismerhető alakja a B-ben és a C-ben — az A-hoz képest — 90 fokban elfordult helyzetben látható. A négy évszak metszetei közül a tél a B-ben tótágast áll. Az ősz a sorozat többi tagjával azonos kivitelben szerepet (E_{6a}) az A. és B. kiadásban, míg a C-ben — amikor ez a dúc a löcsei műhelyből feltehetően már hiányzott — ennek helyére (D₅b, — 43. ábra) merőben idegen kép került. A 27×33 mm méretű metszet csak nagyságában közelít az eredeti sorozathoz, de a három fegyverest ábrázoló illusztrációnak semmi köze sincs az őszhöz: nyilvánvalóan szükségmegoldásként alkalmazták a megsérült, vagy elveszett eredeti dúc helyett. Ez is további bizonyíték a C. kiadás késői voltára.

az igyekezet, amellyel a szedésnél kéziratul szolgáló kiadásban őrszóval kettőzött szó megismétlését elkerülni igyekeztek odavezetett, hogy bár helyet hagytak, a „volna” szó mégis teljesen kimaradt. Ezek után nem csodálható, ha a C-ben (B_{6a}) az idézett mondat már helykihagyás nélkül csonkultan így hangzik: „Szép dolog és méltó dicséretre.”

A három kiadás közül a C-nek a másik kettőtől elütő voltát, amelyet az eddigiek mind alátámasztanak, tovább fokozza az ezeken felül megfigyelhető szerkezeti eltérés is. Ezek közül a legjelentősebb a legelső előzéklevél elhagyása a „Cisio” szóval, míg az öröknaptárból kimaradt a „Sokadalmak”, vagyis az egyes hónapoknál a hazai, országos vásárokat tartó helységek ünnepenkénti felsorolása. Feltehetően mindkettő azzal magyarázható, hogy a nyomdász — takarékoskodva a mindig drága papírral — a terjedelmet kisebb fokozatú betűtípus megválasztásával ebben a C. kiadásban közel egynegyedével (84-ről 66 levélre) csökkentette.

A három kiadás egymáshoz való viszonyának áttekintésével a lőcsei csízó ismertetése lezárható. Ez egyben a tanulmány címében is megjelölt téma, vagyis a magyar csízó kialakulása történetében is zárókövet jelent. Az egyik leghíresebb és legelterjedtebb magyar népkönyv ugyanis a továbbiakban a Lőcsén megismert szöveggel és illusztrációkkal jelent meg évszázadokon át, szinte változatlan formában. Ennek vizsgálatára azonban már csak újabb írás keretében lehet vállalkozni.

Die Entstehungsgeschichte des ungarischen „Cisio-Janus”

G. B O R S A

Das ungarische Wort „csízó” entstand aus dem lateinischen Anfangswort „Cisio Janus” des international verbreiteten mittelalterlichen Festkalenders in Versen. Es wurde im XV. Jahrhundert in Ungarn nicht nur in lateinischer sondern auch in ungarischer Sprache gebraucht. In umgearbeiteter erschien Form es dann auch in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts als Detail des beliebten immerwährenden Kalenders in gedruckter Form. In diesem Rahmen finden wir bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts diesen ungarischen „Cisio Janus” in verschiedenen Veröffentlichungen wieder.

Im Jahre 1592 wurde im siebenbürgischen Kolozsvár (Klausenburg, heute Cluj bzw. Napoca) ein astrologisches-meteorologisches Volksbuch gedruckt, an dessen Anfang ein immerwährender Kalender mit „Cisio Janus” steht. Mit dem Wort „Cisio” fängt der lange Titel des ganzen Bandes an, und dieses Wort bedeutet durch in der ungarischen Sprache Begriffserweiterung allmählich nicht nur den immerwährenden Kalender selbst, sondern auch das ganze erwähnte Volksbuch. Dieser Band aus Klausenburg wurde ohne Zweifel aus ähnlichen deutschen Veröffentlichungen zusammengestellt. Einzelne Details sind in folgenden Werken zu erkennen: *Das grosse Planeten-Buch*, *Astronomia Teutsch*, Leonhard REINMANN *Das Wetterbüchlein*, Heinrich von URI *Bauern Practica*, Peter CREUTZER *Planeten-Büchlein* und das *Temporal* des PSEUDO-REGIOMONTANUS. Das reiche Illustrationsmaterial des Klausenburger Bandes lässt auch auf eine Herkunft aus Frankfurt a. M. (ENGENOLFF?) folgern. Ähnliche Holzschnitte sind auch aus andersartigen Produkten ungarischer Werkstätte bekannt. Ein Teil dieser Holzschnitte lässt weitere verschollene Auflagen vermuten.

Im Jahre 1650 erschien in der nordungarischen Stadt Lőcse (Leutschau, heute Levoča) ein ähnliches Volksbuch in ungarischer Sprache, jedoch mit abweichendem Inhalt, ebenfalls unter dem Titel „Cisio”, mit dem Namen von REGIOMONTANUS bezeichnet. Als die zwei Quellen dieses Werkes sind der kolozsvärer Cisio-Band und das

erwähnte *Temporal* in beruhigender Weise zu identifizieren. Letzteres wurde irrtümlich als Werk des REGIOMONTANUS angesehen, da sein ursprüngliches Kalendarium im Laufe der Zeit bis zur Unerkennbarkeit umgestaltet und verdünnt wurde. Man kann annehmen, dass der Cisio-Band von Lőcse kurz vor 1650 und vielleicht in der Szepesség (Zips, slowakisch Spiš) zusammengestellt wurde. Von der sich erfolgreich erwiesenen Ausgabe sind zwei weitere undatierte Leutschauer Auflagen erhalten geblieben. Auf Grund der ebenfalls auf deutschen Ursprung bzw. auf deutsche Vorbilder zurückleitbaren Holzschnitten und nach dem Zustand der Buchstabentypen musste das eine Werk vermutlich um 1675, das andere um 1710 gedruckt werden. Der Text des ungarischen Cisio-Bandes von Lőcse erwies sich bis zum XX. Jhdt. als eines der allerverbreitetesten Volksbücher in ungarischer Sprache.

